

Vabadus kui inimõigus. J. G. Eiseni vabaduse- käsitlusest Peterburi Vaba Ökonoomilise Seltsi 1766. a võistlustööde kontekstis

Pärtel Piirimäe

Tartu Ülikool, filosoofia ja semiootika instituut; Jakobi 2,
51005 Tartu; partel.piirimae@ut.ee

Kokkuvõte. Artikkel uurib mõiste „vabadus“ erinevaid kasutusviise pärisorjuse-teemalises poleemikas, mille käivitas Peterburi Vaba Ökonoomilise Seltsi 1766. aasta esseekonkurss. Fookuses on Baltimaade pärisorjuse kõige varasema radikaalse kriitiku Johann Georg Eiseni vabadusekäsitlus, mida on võrreldud konkursil auhinna pälvinud esseedega. Ehkki Eiseni konkursitöö ei ole säilinud, on tema käsitlust võimalik rekonstrueerida 1760. aastatest pärit käsikirjade põhjal. Võrdlev analüüs näitab, et Eisen ei olnud ainus autor, kes kõneles vabadusest ja omandist kui loomulikust õigusest. Ent kui teised autorid pidasid osa ühiskonnaliikmete vabaduse puudumist paratamatuks ning selle taastamist lähemal ajal võimatuks, siis Eiseni arvates ei olnud ühiskonna parendamine ja üldise heaolu saavutamine ilma kõigi inimeste vabaduseta võimalik. Eiseni vabadusekäsitluse aluseks on teistest autoritest põhimõtteliselt erinev moraaliantropoloogia. Debati tuumaks oli küsimus, kas vabadus on inimese moraalse ja majandusliku (enese)parandamise eeltingimus, nagu väitis Eisen, või on vabadusest kasu ainult teatud moraalse küpsuse saavutamisel, nagu väitsid teised autorid.

Märksõnad: valgustus, mõttelugu, Johann Georg Eisen (1717–1779), vabadus, pärisorjus, Peterburi Vaba Ökonoomiline Selts, Katariina II, Baltimaad

SISSEJUHATUS

Vabadus oli valgustusajastul üks keskseid normatiivseid mõisteid. Oma kaasaja ühiskonna radikaalsed kriitikud, nagu Jean-Jacques Rousseau, nägid vabaduse kaotsiminekus inimese peamist õnnetust. Rousseau teose „Ühiskondlikust lepingust“ (1762) kuulus avalause „Inimene sünnib vabana ja siiski on ta kõikjal ahelais“¹ inspireeris „Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni“ (1789) esimest artiklit „Inimene on sündinud ja jääb vabaks ning õigustelt võrdseks“. Samas ei olnud valgustajad ühel meelel, milles õieti vabadus seisneb ning milline poliitiline süsteem selle tagab. Rousseau esindas locke'ilikku rahvasuveräänsuse traditsiooni, mille kohaselt inimesed annavad riiki moodustades ära osa oma loomulikust vabadusest, et endale ise seadusi kehtestades ning enda kehtestatud seadustele võrdsest alludes oma vabadust, elu ja omandit efektiivselt kaitsta. Monarh, kes hakkab end suverääniks pidama, pole midagi muud kui türann.²

Hoopis teistsugust arusaama poliitilisest vabadusest esindas prantsuse filosoof Charles de Montesquieu, kes oma suurteoses „Seaduste vaimust“ nentis, et inimesed omistavad vabadust sellele riigikorrale, millega nad on harjunud või mis vastab nende kalduvustele. Kõige sagedamini on vabadust seostatud vabariikliku korraga, kus „seadused on rohkem ja seadusandja vähem silma all kui monarhiates“. Kuna demokraatiates paistavad inimesed tegevat seda, mida tahavad, on vabadus paigutatud just neisse riikidesse, ent Montesquieu tõdeb, et sel viisil segatakse rahva võim ära rahva vabadusega.³ Nii nagu Thomas Hobbes, kes defineeris alamate vabadust vaba tegutsemise sfäärina suverääni antud seadustega määratud piirides, haagib Montesquieu poliitilise vabaduse lahti riigikorrast.⁴ Montesquieu väitel seisneb isiklik vabadus õiguses teha seda, mida seadused lubavad, ning inimene on vaba niivõrd, kuivõrd ta on vaba teiste isikute meelevaldsest sekkumisest oma seadusliku tegutsemise sfääri. Poliitiline vabadus ei sõltu sellest, kas suveräänsus paikneb rahvas,

- 1 J.-J. Rousseau. Ühiskondlikust lepingust ehk Riigiõiguse põhiprintsiibid. Tlk M. Lepikult. Varrak, Tallinn, 1999.
- 2 J.-J. Rousseau. Ühiskondlikust lepingust, 3. rmt; J. Locke. Teine traktaat valitsemisest: Essee tsiviilvalitsemise tegelikust algusest, ulatusest ja eesmärgist [1689]. Tlk A. Kilp. Kultuurileht, Tallinn, 2007; vt ka R. Tuck. The Sleeping Sovereign: The Invention of Modern Democracy. Cambridge University Press, Cambridge, 2016, ch. 3.
- 3 Ch. de Montesquieu. De l'esprit des lois. Genf, 1749, t. 1, l. 11. ch. 2 (ee: Ch. de Montesquieu. Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga. Tlk E. Sarv. – Akadeemia, 1990, 3, 565–580). Sarnaselt defineeris Herder kaasaeget vabadust omandi kindluse ja individuaalse õnne, mitte antiikvabariikidele omase poliitilise osaluse kaudu (E. Piirimäe. Herder and the Enlightenment Politics. Cambridge University Press, Cambridge, 2023, 60).
- 4 T. Hobbes. Leviathan [1651]. Ed. by R. Tuck. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 152.

aristokraatlikus kogus või üksikisikus, vaid sellest, kas valitsemine toimub „mõõdukalt“ ehk seaduste järgi või suverääni meelevaldse tahte alusel, nagu idamaistes despootiates. Ehkki vaba riigi võrdkujuks oli Inglismaa oma võimude lahususega, sai ka Prantsusmaa monarhia puhul kõnelda teatud laadi vabadusest, sest monarhist sõltumatud nn vahevõimud ning aadlike autundest kantud eetika tagasid seaduste võimu.⁵

Nõnda pakkusid valgustusfilosoofid, nagu Montesquieu, Euroopa monarhidele ideelisi ressursse tõestamaks, et nende riigis saavad kodanikud vabad olla ka monarhi absoluutse võimu tingimustes. Sellest võimalusest haaras kinni 1762. aastal Venemaa valitsejaks tõusnud Katariina II (1729–1796), kes hakkas looma kuvandit endast kui Peeter I reformide jätkajast. Sealjuures leidis Katariina inspiratsiooni just selliste Prantsusmaa valgustajate nagu Montesquieu ja Voltaire'i teostest.⁶ Nagu paljud autorid on viidanud, toetus Katariina „Instruktsioon“ („Наказ“), millest juhindudes delegaadid kogu impeeriumist 1767. aastal Moskvast uut seaduste kogu välja töötama asusid, peamiselt Montesquieu „Seaduste vaimule“.⁷ 1764. aastal alustatud „Instruktsioonis“ küsib Katariina II: „Mis on piiramata valitsuse lõppeesmärk? Mitte jätta inimesed ilma oma loomulikust vabadusest, vaid suunata nende tegusid, et saavutada ülimalt õnne [*höchste Glückseligkeit*].“⁸ Keisrinna kirjutab, et mõistuslike olendite eesmärkidega on kõige paremas kooskõlas selline valitsusvorm, mis saavutab ülimalt hüve, seades võimalikult vähe piiranguid inimeste loomulikule vabadusele.⁹ Ent lisaks vabadusele peab suverään taotlema

- 5 Ch. de Montesquieu, *De l'esprit des lois*, t. 1, l. 2, ch. 4. Vt ka P. A. Rahe. *Montesquieu and the Logic of Liberty*. Yale University Press, New Haven, 2009; C. Spector, L. G. Pinheiro. *Liberty in Montesquieu*. – *The Cambridge Companion to Montesquieu*. Ed. by K. F. Callanan, S. R. Krause. Cambridge University Press, Cambridge, 2023, 147–161.
- 6 Vt M. G. Hamburg. *Russia's Path Toward Enlightenment: Faith, Politics, and Reason, 1500–1801*. Yale University Press, New Haven, 2016, ch. 8; I. Gorbatorov. *Voltaire and Russia in the Age of Enlightenment*. – *Orbis Litterarum*, 2007, 62, 5, 381–393; I. Gorbatorov. *Catherine the Great and the French Philosophers of the Enlightenment: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot and Grimm*. Academica Press, Bethesda, 2006; I. De Madariaga. *Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia*. Routledge, London, 1998, part 3.
- 7 W. Gareth Jones. *The Spirit of the Nakaz: Catherine II's Literary Debt to Montesquieu*. – *The Slavonic and East European Review*, 1998, 76, 4, 658–671; M. J. Okenfuss. *Catherine, Montesquieu, and Empire*. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 2008, 56, 3, 322–329; N. Plavinskaia. *Catherine II ébauche le Nakaz: premières notes de lecture de L'Esprit des lois*. – *Revue Montesquieu*, 1998, 2, 67–88; М. Киселев. *Трактат de l'esprit des lois Ш.-Л. Монтескье и фундаментальные законы в России начала 1760-х гг.* – *Quaestio Rossica*, 2017, 5, 4, 1131–1148; О. А. Омельченко. „Законная монархия“ Екатерины Второй: Просвещенный абсолютизм в России. Юрист, Москва, 1993; О. А. Omel'chenko. *The „Legitimate Monarchy“ of Catherine the Second Enlightened Absolutism in Russia*. – *Russian Studies in History*, 1995, 33, 4, 66–94; M. Schippan. *Die Aufklärung in Russland im 18. Jahrhundert*. (Wolfenbütteler Forschungen, 131.) Harrassowitz, Wiesbaden, 2012, 107.
- 8 *Ея императорскаго величества Наказ Коммиссии о сочинении проекта нового уложения = Ihrer Kaiserlichen Majestaet Instruction fuer die Verfertigung des Entwurfs zu einem neuen Gesetz-Buche verordnete Comission*. In *der Kaiserlichen Universitaets-Buchdruckerey, Moscau, 1767*, §13.
- 9 *Ihrer Kaiserlichen Majestaet Instruction*, §14.

ka riigi kuulsust, sest sellest kuulsusest kasvab välja vabaduse vaim, millest tulenev tegutsemisenergia aitab alamate õnnele samavõrd kaasa kui vabadus ise.¹⁰ Selline vabadusekontseptsioon oli kooskõlas absoluutse monarhiaga, mis Katariina II hinnangul on Venemaa jaoks selle suuruse tõttu ainuvõimalik riigivorm; kõik teised ei ole mitte üksnes Venemaale kahjulikud, vaid hävitavad selle.¹¹

Nagu Denis Diderot' hilisem kriitika viitab, siis mitte kõik Euroopa valgustajad ei nõustunud väitega, et Venemaa-tüüpi monarhia on kooskõlas alamate vabadusega.¹² Ent Venemaal oli veel üks institutsioon, mis käis otseselt vastu Montesquieu ideele alamate vabadusest seaduste valitsemise all – see oli pärisorjus, mis definitsiooni poolest seisnes ühe isiku kuulumises teise isiku meelevalda alla ning juriidiliste õiguste puudumises. Montesquieu pidas erinevaid orjuse vorme omaseks eskätt Aasia despootiatele, millest Katariina II püüdis eristuda.¹³ Seetõttu tõstasid valgustuslike vabadusekontseptsioonide retseptiooni kontekstis ka küsimused Vene impeeriumi pärisorjuse institutsiooni legitiimsuse ja otstarbekuse kohta, mille puhul oli samamoodi võimalik toetuda Euroopas juba aastakümneid toimunud filosoofilistele ja poliitökonoomilistele debattidele.

Artikkel võtab lähema vaatluse alla Peterburi Vaba Õkonoomilise Seltsi 1766. aasta võistlustööde konkursi, mille auhinnaküsimus talupoegade omandi piiridest tõi kaasa laiapõhjalise arutelu talupoegade seisundi ja õiguste üle. Kuna auhinna pälvinud esseed ja mitmed teisedki võistlustööd avaldati trükis, võib seda pidada esimeseks pärisorjuse-teemaliseks avalikuks debatiks Vene keisririigis.¹⁴ Artikli fookuses on Liivimaa valgustaja, Torma pastori J. G. Eiseni (1717–1779) kirjutistes avalduv vabadusekäsitlus, mida analüüsitakse võrdluses konkursi võitnud autorite vabadusekontseptsioonidega.

Pärisorjuse probleemi Balti provintssides ja Vene impeeriumis ning sellega seonduvaid reformikavasid on üsna põhjalikult käsitletud, ent senistes uurimustes on domineerinud poliitökonoomiline vaatepunkt. Vähem tähelepanu on pälvinud pärisorjuse-teemaliste kirjutiste moraalifilosoofilised ja antropoloogilised alusarusaamad, millega autorid

10 Ihrer Kaiserlichen Majestaet Instruction, §15–16.

11 Ihrer Kaiserlichen Majestaet Instruction, §9–11.

12 D. Diderot. *Observations sur le Nakaz*. – D. Diderot. *Political Writings*. Ed. by J. H. Mason, R. Wokler. Cambridge University Press, Cambridge, 1992, 77–164.

13 Montesquieu. *De l'esprit des lois*, t. 3, l. 15–16; Vt V. B. Sullivan. *Montesquieu on Slavery*. – *The Cambridge Companion to Montesquieu*, 182–197.

14 Venemaa puhul ei saa mõistagi veel kõnelda kodanlikust avalikkusest J. Habermasi mõistes, nii nagu see oli kujunemas läänepoolses Euroopas, vaid tegu oli kitsa, riigistruktuuridega seotud eliidiga. Vt C. Leckey. *Patronage and Public Culture in the Russian Free Economic Society, 1765–1796*. – *Slavic Review*, 2005, 64, 2, 355–379, siin 356–357.

oma poliitökonoomilisi teooriaid ja ettepanekuid toestasid. Nii on ka J. G. Eiseni kohta ilmunud hulk kaalukaid uurimusi, milles näidatakse tema vaadete kooskõla kameralistliku poliitökonoomiaga, ent tema vaadete filosoofilist aluspõhja ei ole seni süstemaatiliselt analüüsitud. Läti ajaloolane Margērs Stepermanis väitis juba 1934. aastal, et Eisenit mõjutasid tema õpingute ajal Jenas tugevalt sealsed kameraalteadlased Friedrich Ulrich Stisser ja Georg Heinrich Zincke.¹⁵ Marten Seppel on uurinud põhjalikumalt Eiseni vaadete seoseid Saksa kameraalteadustega ning väidab, et Eiseni kesksed lähtekohad (parendamine, õnnelikkus), eesmärgid (põllumajanduse edendamine, rahvastiku kasv) ja pakutud vahendid (talupoegade omandiõigus, pärisorjuse kaotamine) kattuvad silmatorkaval määral Saksa kameraalkirjanduse põhiseisukohtadega.¹⁶ Seppel märgib, et Eiseni ettepanek pärisorjus likvideerida on kooskõlas ühe mõjukaima Saksa kameraalteadlase, samuti Jenas õppinud Johann Heinrich Gottlob von Justi juba 1750. aastatel väljendatud vaadetega.¹⁷ Roger Bartlett on sarnastel seisukohtadel, nentides, et Eisen toetus kameralistlikule riigimajandusõpetusele, mida ta oli Jenas tundma õppinud, ning et enamik Eiseni poliitökonoomilisi vaateid ei olnud seetõttu originaalsed.¹⁸

Nende seisukohtadega saab üldjoontes nõustuda, ent Eiseni nimetamine kameralistik ei anna siiski piisavalt täpset ega ammen-davat pilti tema ühiskonnateemalistest vaadetest. Eisen ise ei eitanud enda seotust kameralistliku mõttesuunaga. Ta kirjutas oma hilisemates eluloolistes märkmetes, et võttis juba 1750. aastatel eesmärgiks „uue kameraalsüsteemi“ väljatöötamise¹⁹ ning et ta ei suutnud 1760. aastate debattide ja reformikatsete ajal mõista, kuidas lasi keisrinna seda teemat käsitleda ilma teadmisteta meestel „tüki- ja jupikaupa“, mitte teaduslikult

15 M. Stepermanis. J. G. Eizens un viņa darbi par dzimtbūšanas atcelšanu Vidzemē. Latvijas vēstures skolas tēma biedrība, Rīgā, 1934, 3; sarnaselt: L. Loone. Agraarküsimus majanduslikus mõttes Eestis feodaalkorra lagunemise perioodil (1760–1820). Masinakirjas käsikirjaliste parandustega u 1960. Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade osakond, F. 69, s. 28.

16 M. Seppel. Liivimaa pärisorjus kameralistliku kriitika kumas: Johann Georg Eiseni teoreetilised lähtekohad. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat = Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2019. Tartu, 2020, 144–171.

17 M. Seppel. Liivimaa pärisorjus kameralistliku kriitika kumas, 152–153; M. Seppel. Cameralist Population Policy and the Problem of Serfdom, 1680–1720. – Cameralism in Practice: State Administration and Economy in Early Modern Europe. Ed. by M. Seppel, K. Triibe. Boydell & Brewer, Woodbridge, 2017, 91–110, siin 105–107.

18 R. Bartlett. Russia's First Abolitionist: The Political Philosophy of J. G. Eisen. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1991, 39, 2, 161–176; R. Bartlett. Johann Georg Eisen als Kritiker der livländischen Verhältnisse. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Hrsg. von K. Garber, M. Klöcker. Max Niemeyer, Tübingen, 2003, 409–419; R. Bartlett, E. Donnert. Einleitung. – Johann Georg Eisen (1717–1779). Ausgewählte Werke: Deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. Hrsg. von R. Bartlett, E. Donnert. Herder-Institut, Marburg, 1998, 26–27.

19 J. G. Eisen. Lebensgang (1772). – Johann Georg Eisen (1717–1779). Ausgewählte Werke, 110.

ja süsteemselt.²⁰ Rõhuasetus „süsteemile“ pärineb kahtlemata samuti kameralistidelt,²¹ aga Eiseni hilisematest kirjutistest ilmneb, et ta nägi oma õpetatud süsteemi (*Lehrgebäude*) hoopis laiemalt kui enamik kameraliste. Sellest tulenes ka tema sagedane kriitika senise kirjanduse suhtes ning iseenda nimetamine pigem filosoofiks kui kameralistik.²²

Seetõttu vajab Eiseni suhe kameralismi ja teiste kaasaegsete poliitiliste ja filosoofiliste mõtevooludega täpsustamist. Erich Donnert on oma 1978. aastal ilmunud biograafias leidnud, et Eisenit ei saa pidada „ainuüksi kameralistik“ ning tema agraarprogrammi ei saa taandada talurahvavabastuse ökonoomilistele aspektidele.²³ Hilisemad autorid on aga õigustatult loobunud kameralismi redutseerimisest kitsalt majanduseadusele või selle pidamist valgustusele vastanduvaks reaktsiooniliseks „politseiriigi“ ideoloogiaks.²⁴ Marten Seppel kirjutab põhjendatult, et kameralism ja valgustus ei ole vastandlikud, vaid „üksteist toetavad ja omavahel läbipõimunud mõttesuunad“.²⁵ Eriti selgelt ilmneb see põimumine Justi puhul, kelle seisukohtade ja lähenemisviisidega Eiseni kirjutised kõige enam haakuvad.²⁶ Seda on märkinud ka Bartlett, kes on nimetanud Eisenit „hiliskameralistik“, kes „kuulus kameralistide teise lainesse ning kelle laiem poliitiline ja filosoofiline vaade ulatus kaugemale õiguslikest ja administratiivsetest küsimustest.“²⁷ Viimase aja uurimused selle laine esindajast Justist ongi välja toonud tema poliitökonoomilise süsteemi filosoofilised alused, mille juures peamist rolli mängis loomuõigusteooria.²⁸ Seejuures on rõhutatud tema laiemat panust valgustusse kui poliitilisse reformiliikumisse, mis hõlmas kõiki eluvaldkondi riigis, ning tähelepanu pööramist ka riikidevahelistele suhetele.²⁹

20 J. G. Eisen. Notizen zur Kichenweihe (1766). – Johann Georg Eisen (1717–1779). *Ausgewählte Werke*, 114.

21 R. Bartlett, E. Donnert. Einleitung, 27.

22 J. G. Eisen. *Der Philanthrop, eine periodische Schrift*. Mitau 1777. – Johann Georg Eisen (1717–1779). *Ausgewählte Werke*, 486.

23 E. Donnert. Johann Georg Eisen (1717–1779): Ein Vorkämpfer der Bauernbefreiung in Rußland. Koehler & Amelang, Leipzig, 1978, 45–46.

24 Nii L. Loone. Agraarküsimus, 201, 297, 304.

25 M. Seppel. Liivimaa pärisorjus, 146.

26 Mitmeid paralleele on välja toodud juba: N. Wihksninsch. *Die Aufklärung und die Agrarfrage in Livland*. Bd. I: Die ältere Generation der Vertreter der Aufklärung in Livland. Walters und Rapa, Riga, 1933, 229.

27 Tsit R. Bartlett. *Russia's First Abolitionist*, 172; Eisen kui „Spätkameralist“: R. Bartlett. Johann Georg Eisen als Kritiker der livländischen Verhältnisse. – *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit*, 409–419, siin 410.

28 E. Nokkala. From Natural Law to Political Economy: J. H. G. von Justi on State, Commerce and International Order. LIT Verlag, Zürich, 2019; H.-C. Schmidt am Busch. Cameralism as 'Political Metaphysics': Human Nature, the State, and Natural Law in the Thought of Johann Heinrich Gottlob von Justi. – *The European Journal of the History of Economic Thought*, 2009, 16, 3, 409–430.

29 E. Nokkala. From Natural Law, 6; U. Adam. *The Political Economy of J. H. G. Justi*. Peter Lang, Oxford etc., 2006.

Selle artikli eesmärk ongi uurida just Eiseni vaadete laiemat poliitilist ja filosoofilist mõõdet, milles ka tema puhul oli olulisel kohal loomuõigus.³⁰ Vabadus on üks neist kontseptsioonidest, mis aitavad mõista Eiseni natuur- ja moraalifilosoofilist aluspõhja, mida ta ise pidas oma poliitökonoomilise ehitise vundamendiks.³¹ Artikli fookusesse ei mahu seetõttu puhtalt riigiõiguslikud ja ökonoomilised aspektid, vaid keskendun Eiseni käsitlusele inimloomusest ja loomulikest õigustest ning vastavatele moraalsetele ja ühiskondlikele järeldustele pärisorjuse probleemi kontekstis. Eiseni ideid analüüsin Peterburi Vaba Ökonoomilise Seltsi võistlustööde konkursi võitjate ideedega võrdlevalt, mis aitab ühtlasi selgitada, miks Eiseni ideed ei leidnud loodetud kandepinda ning milliseid filosoofilisi ja poliitökonoomilisi ideid peeti Venemaa tollastes oludes sobivaks ja avaldamisküpsaks.

Tähelepanu alla võetud võistlustööde konkurss on äärmiselt huvipakkuv Euroopa valgustusaja perspektiivist üldisemalt, sest konkursil osales suur hulk Lääne-Euroopa autoreid, kes kasutasid võimalust tutvustada oma vaateid, mis ei pruukinud otseselt olla seotud Venemaa oludega. Samas on see konkurss tähenduslik ka Baltimaade valgustuse seisukohalt, sest osalejate hulgas oli mitu Liivimaa autorit, kelle tööde üheks ajendiks olid Katariina II algatatud pärisorjuse reguleerimise või leevendamise meetmed Eesti- ja Liivimaal. Nõnda võimaldab konkursi esseede mõtteajalooline analüüs anda laiema Venemaa ja Euroopa tausta Balti provintsidest toimunud debattidele.

PETERBURI VABA ÕKONOOMILISE SELTSI VÕISTLUSTÖÖDE KONKURSS

Peterburi Vaba Ökonoomiline Selts oli Keiserliku Teaduste Akadeemia kõrval üks keskseid institutsioone, mis vahendas Venemaale Euroopa valgustusajastu ideestikku. Kui teaduste akadeemia põhifunktsiooniks oli uurimistöö Venemaa ajaloo, geograafia jms kohta, siis 1765. aastal loodud

30 Bartlett pakub selle kohta ainult mõned üldised märksõnad: „Tema kiindumus loomuõigusesse; ühiskondlik leping, mis sisaldub tema väites, et riigi peamine eesmärk on „üldine õnn“; tema kirglik veendumus, et igaühel on õigus olla vaba ja kontrollida oma saatust; tema üleskute vabadusele ja omandile – need vaated viitavad inimõiguste ja tegevuste autonoomiale, mis on sõltumatud riigi struktuuridest.“ (R. Bartlett. *Russia's First Abolitionist, 172–173*) Ülevaatliku käsitluse Eiseni seisukohtadest loomuõiguse ja õiguste kohta tema riigifilosoofia raames on andnud Elina Grigore-Bära, kes mõnevõrra anakronistlikult tõlgendab Eisenit kui „heaoluriigi“ ettekuulutajat: E. Grigore-Bära. Johana Georga Eizena (1717–1779) labklājības valsts izpratne apgaismības laikmetā. – *Juridiskā zinātne = Law*, 2015, 8, 214–232.

31 Ehitise metafoor: J. G. Eisen. *Der Philanthrop*, 486–487.

ökonoomilise seltsi põhikirjaliseks eesmärgiks oli kasulike teadmiste levitamise ühiskonnas, et „majandus paremale alusele seada, looduslikke produkte paremini tarvitada ning varasemaid puudusi kõrvaldada“.³² Täpselt nagu akadeemia rajamise puhul,³³ olid ka seltsi loomisel eeskujuks sarnased asutused Euroopas. Esimene patriootlik majandusühing Põllumajanduslike Teadmiste Parendajate Selts (*Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture*) asutati Edinburghis 1723. aastal.³⁴ Ehkki Edinburghi selts funktsioneeris vaid 1746. aastani, oli ta eeskujuks sarnastele seltsidele Briti saartel: nii asutati Dublinis 1731. aastal Põllumajanduse ja Teiste Kasulike Kunstide Parendamise Selts³⁵ ning Londonis 1754. aastal Kunstide, Manufaktuuride ja Kaubanduse Julgustamise Selts.³⁶ Mudel, milles ühiskondliku eliidi vabatahtlik tegevus kohaliku majanduse edendamiseks oli ühendatud patriootliku ja üldkasuliku retoorikaga, leidis Euroopas laialdast kopeerimist.³⁷ 1760. aastaks olid ökonoomilised seltsid asutatud Prantsusmaal,³⁸ Šveitsis³⁹ ja Itaalias⁴⁰ ning ajavahemikul 1760–1775 asutati Saksamaa vürstiriikides,⁴¹ Habsburgide

- 32 Plan und Verfassung der freyen Oekonomischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaus und der Haushaltungskunst in Rußland. – Abhandlungen der Freyen Oekonomischen Gesellschaft in St. Petersburg zur Aufmunterung des Ackerbaues und der Hauswirthschaft in Rußland. Anno 1765. 1. Theil. Hartknoch, Mietau und Riga, 1767, b4.
- 33 P. Piirimäe. Hans Sloane, Johann Amman ja Peterburi Teaduste Akadeemia. – Akadeemia, 2009, 4, 765–773.
- 34 B. Bonnyman. Agrarian Patriotism and the Landed Interest: The Scottish ‘Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture’, 1723–1746. – The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century: Patriotic Reform in Europe and North America. Ed. by K. Stapelbroek, J. Marjanen. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012, 26–51.
- 35 J. A. Livesey. A Kingdom of Cosmopolitan Improvers: The Dublin Society, 1731–1798. – The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century, 52–73.
- 36 P. Clark. British Clubs and Societies 1580–1800: The Origins of an Associational World. Oxford University Press, Oxford, 2000.
- 37 K. Stapelbroek, J. Marjanen. Political Economy, Patriotism and the Rise of Societies. – The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century, 1–25, siin 12.
- 38 Vt J. Shovlin. The Society of Brittany and the Irish Economic Model: International Competition and the Politics of Provincial Development. – The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century, 73–95; D. Roche. Le siècle des Lumières en province. Académies et académiciens provinciaux 1680–1789. Mouton, Paris, 1978; E. Justin. Les sociétés royales d’agriculture au XVIIIe siècle (1757–1793). *S. n.*, Saint-Lô, 1935.
- 39 Šveitsi esimene selts Bernis (*Die Oekonomische Gesellschaft Bern*, 1759) toetus Edinburghi, Dublini, Londoni ja Rennes’i eeskujudele, andes omalt poolt inspiratsiooni järgmiste seltside loomiseks. Vt Kartoffeln, Klee und kluge Köpfe: Die Oekonomische und Gemeinnützige Gesellschaft des Kantons Bern OGG (1759–2009). Hrsg. von. M. Stuber, P. Moser, G. Gerber-Visser, C. Pfister. Haupt, Bern, 2009; R. Wyss, M. Stuber. Paternalism and Agricultural Reform: The Economic Society of Bern in the Eighteenth Century. – The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century, 157–181.
- 40 V. Becagli. The Georgofili of Florence, 1753–1783: From ‘perfect anarchy’ to Royal Academy. – The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century, 96–129.
- 41 Vt H. E. Bödeker. Economic Societies in Germany, 1760–1820: Organisation, Social Structures and Fields of Activities. – The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century, 182–211; H. E. Lowood. Patriotism, Profit, and the Promotion of Science in the German Enlightenment: The Economic and Scientific Societies 1760–1815. Garland Publishing, New York, 1991; Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften. Hrsg. von. R. Vierhaus. Kraus International, München, 1980; Landschaften agrarisch-ökonomischen Wissens. Strategien innovativer Ressourcennutzung in Zeitschriften und Sozietäten des 18. Jahrhunderts. Hrsg. von M. Popplow. Waxmann, Münster, 2010.

territooriumidel,⁴² Taanis,⁴³ Rootsis,⁴⁴ Prantsusmaal, Poolas, Ungaris ja Hispaanias⁴⁵ veel kokku üle 30 seltsi.⁴⁶ Patriootiliste, ühiskasulike ja põllumajanduslike seltside koguarvu Euroopas on keeruline kindlaks teha, aga näiteks saksa keeleruumist on varauusajal loendatud 146 sellist seltsi ning perioodil 1769–1813 asutati ainuüksi Taanis 57 patriootilist seltsi.⁴⁷

Peterburi Vaba Õkonoomiline Selts oli seega osa suuremast lainest, aga see jäi kogu Venemaal ainukeseks kuni Liivimaa Üldkasuliku ja Õkonoomilise Sotsieteedi asutamiseni 1792. aastal Riias.⁴⁸ Kohalike algatuste puudumine oli kahtlemata tingitud riigist sõltumatu tsiviilühiskonna nõrkusest ning haritud eliidi vähesusest provintsidest. Erinevalt näiteks Rennes'i seltsist, kus algatus pärines kohalike kaupmeestelt,⁴⁹ tuli Peterburi seltsi loomise initsiatiiv pigem ülalt- kui altpoolt. Samas kindlustas valitsuse toetus seltsi pikaajalisuse – erinevalt paljudest Euroopa ühingutest, mida kimbutas ressursinappus.⁵⁰ Uurijad on märkinud, et Peterburi seltsi loomisel järgiti Preisi ja Austria mudelit, kus peamiselt õukondlikest ja aristokraatlikest „patriootidest“ koosneva seltsi initsiaatoriks ja patrooniks oli valitseja, vastavalt Friedrich II 1763. aastal ja Maria Theresia 1764. aastal.⁵¹ Katariina II kaalus ühe võimaliku variandina teaduste akadeemia juurde majandusteaduste haru loomist, ent otsustas

- 42 S. A. Reinert. Patriotism, Cosmopolitanism and Political Economy in the Accademia dei pugni in Austrian Lombardy, 1760–1780. – *The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century*, 130–156.
- 43 J. Engelhardt. Borgerskab og fælleskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1761–1814. Museum Tusulanums Forlag, Copenhagen, 2010; J. Engelhardt. Patriotic Societies and Royal Imperial Reforms in Denmark, 1761–1814. – *The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century*, 212–231.
- 44 S. Högberg. Kungl. patriotiska sällskapets historia: Med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden. P. A. Nordstedts & söner, Stockholm, 1961.
- 45 R. J. Shafer. *The Economic Societies in the Spanish World, 1763–1821*. Syracuse University Press, Syracuse, 1958; L. M. Enciso Recio. *Las sociedades económicas en el siglo de las Luces*. Real academia de la historia, Madrid, 2010; *Las Reales Sociedades Económicas de Amigos del País y el Espíritu Ilustrado: Análisis de sus realizaciones*. Dir. M. C. Calderón España. Universidad de Sevilla, Sevilla, 2001.
- 46 R. Bartlett. *The Free Economic Society: The Foundation Years and The Prize Essay Competition of 1766 on Peasant Property*. – *Russland zur Zeit Katharinas II: Absolutismus–Aufklärung–Pragmatismus*. Hrsg. von E. Hübner, J. Kusber, P. Nitsche. Böhlau, Köln, Wien, 1998, 181–214.
- 47 K. Stapelbroek, J. Marjanen. *Political Economy, Patriotism and the Rise of Societies*, 15–16.
- 48 Vt H. D. von Engelhardt, H. Neuschäffer. *Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät (1792–1939): Ein Beitrag zur Agrargeschichte des Ostseeraums*. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 5.) Böhlau, Köln, Wien, 1983; T. Rosenberg. *Baltisaksa põllumeesteseltside võrgustiku kujunemisest*. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 2013, 41, 31–66.
- 49 J. Shovlin. *The Political Economy of Virtue: Luxury, Patriotism, and the Origins of the French Revolution*. Cornell University Press, Ithaca, London, 2006.
- 50 Samas, 92.
- 51 R. Bartlett. *The Free Economic Society, 183*. Berni akadeemia, nagu ka seltsid Suurbritannias ja Saksa vabalinnades, tugines erinevalt Prantsusmaa, Habsburgide territooriumi ja Saksa vürstiriikide seltsidest erainitsiatiivile: R. Wyss, M. Stuber. *Paternalism and Agricultural Reform, 157–181*.

iseseisvalt tegutseva organisatsiooni kasuks. Seltsi asutas 15-liikmeline grupp patrioote, kelle hulgas domineerisid kõrgealsetest õukondlastest ja riigiametnikud ning Peterburi teaduste akadeemia liikmed. Pärast 1765. aasta 15. juunil toimunud asutamiskoosolekut võttis Katariina II seltsi ametlikult oma kaitse alla, annetades sellele oma isikliku vapi kasutamise õiguse ning 6000 rubla sobiva hoone ostmiseks ja raamatukogu rajamiseks. Ühing ei olnud allutatud ühelegi valitsusasutusele ning andis aru üksnes keisrinnale.⁵²

Nagu seltsi täisnimi Vaba Õkonoomiline Selts Põllumajanduse ja Majapidamiskunsti Edendamiseks Venemaal⁵³ viitab, seati fookusesse põllumajanduse arendamine, mida tollases Euroopas oli hakatud pidama kõige olulisemaks majandusharuks ning riigi jõukuse peamiseks allikaks.⁵⁴ Seltsi asutajate hinnangul oli Venemaa põllumajandus – nagu ka muud majandusharud – muust maailmast maha jäänud ning mahajäämuse ületamise kõige otstarbekam meetod oli parimate praktikate õppimine ja laiaulatuslik rakendamine. Seetõttu oligi seltsi esmaseks eesmärgiks „tutvustada Venemaal igasugu kasulikke tähelepanekuid ja katsetusi, samuti väljavõtteid ja tõlkeid parimatest välismaistest majandusalastest raamatutest“. Seltsi igapäevastel koosolekutel peeti üldkasulikel teemadel ettekandeid, millest parimad oli plaanis ära trükkida.⁵⁵ Algsest plaanitud nädala- või kuukirja⁵⁶ asemel sätestati põhikirjas iga nelja kuu järel ilmuv ajakiri, millele iga täisliige pidi sama aja jooksul esitama vähemalt ühe trükikõlbliku käsitluse mõnest kasulikust teemast.⁵⁷ Seltsi toimetistest „Труды Императорского Вольного экономического общества“ hakkas aastaraamatu vormis ilmuma ka saksakeelne tõlge,⁵⁸ nii et seltsi poolt kogutud ja tõlgendatud teadmised jõudsid ringiga tagasi Euroopa lugejateni.

Vaba Õkonoomilise Seltsi laiemad eesmärgid on sõnastatud toimetiste esimese köite valgustuslikust vaimust kantud anonüümses sissejuhatuses. Autor märgib, et käesolev sajand eristub varasematest selle poolest, et kõik rahvad on hoolega hakanud kultiveerima neid teadusi

52 R. Bartlett. The Free Economic Society, 182. Ka Taanis ja Rootsis võtsid valitsejad erainitsiatiivil loodud seltsi oma protektsiooni alla ning need muutusid ametlikult „kuninglikeks“ seltsideks, näiteks Kuninglik Taani Põllumajanduselts (asutatud 1768, kuninglik alates 1770), Rootsi Kuninglik Patriootlik Selts (asutatud 1766, kuninglik alates 1772) (K. Stapelbroek, J. Marjanen. Political Economy, Patriotism and the Rise of Societies, 19).

53 Вольное экономическое общество к поощрению в России земледелия и домостроительства (sks Freie Ökonomische Gesellschaft zur Aufmunterung des Ackerbaues und der Hauswirtschaft in Rußland).

54 Enamik Euroopa ökonoomilisi seltsi keskendus põllumajandusega seotud küsimustele (K. Stapelbroek, J. Marjanen. Political Economy, Patriotism and the Rise of Societies, 5).

55 Plan und Verfassung, fo b3.

56 Plan und Verfassung, fo b3.

57 Plan und Verfassung, fo b5.

58 R. Bartlett. The Free Economic Society, 191.

ja teadmisi, mis kogu inimkonnale kasuks tulevad, pannes eriti rõhku põllumajanduse edendamisele, nii et seda võib nimetada ka majanduslikuks sajandiks. Lisaks üldkasulikule aspektile juhitakse tähelepanu konkurentsile. Taanis, Rootsis, Preisimaal, Šveitsis ja Saksamaa provintsid on mõistetud, et põllumajandusliku produktiivsuse tõstmine loob eeldused kasulikuks kaubanduseks, rääkimata Inglismaast, sest on üldteada, millise „kuulsusrikka innukusega see tark rahvas“ on teistest ette jõudnud. „Euroopa valgustatud rahvaste sellist üleüldist ruttamist“ silmas pidades küsib autor retooriliselt, et millal veel peaks hiiglasliku Venemaa elanikke julgustama samasuguse innuga oma maad parema kultiveerimise läbi õnnelikumaks muutma kui mitte parima monarhi õnnistatud valitsemise ajal.⁵⁹

Euroopa parimate praktikate jäljendamise vaimus hakkas ühing peatselt korraldama rahvusvahelisi võistlustööde konkursse, mis Euroopa akadeemiate ja ühingutes oli populaarne meetod ühiskondlikult olulistel teemadel debati käivitamiseks, aga ka konkreetsetele probleemidele lahenduste leidmiseks.⁶⁰ Peterburi Vaba Õkonoomilise Seltsi konkursid olid üldjuhul orienteeritud üsna kitsastele tehnilist laadi küsimustele, lähtudes seltsi üldisest eesmärgist tegeleda pelga teoretiseerimise asemel praktiliste probleemide lahendamisega.⁶¹ Veelgi enam, ühing seadis eesmärgiks mitte ainult teiste rahvaste uute ja kasulike praktikate tutvustamise, vaid neid pidi võimaluse korral Venemaal rakendama ja edusammudest publikule teada andma.⁶² Toimetiste esimene köide illustreerib seda ülimalt praktilist orientatsiooni: ilmunud artiklid käsitlesid põllumaa eri tüüpe, soola puhastamist, kaevude rajamist, Siberi herne kasulikkust, Ingerimaa põllumaa omadusi, lihtrahva elamute ehitamist ja veinide võltsimist; lisaks ilmus üleskutse uurida nisu väljaveo võimalusi ning panna välja auhind suurimale viljaeksportijale.⁶³

59 Vorbericht an den Leser, in Abhandlungen der Freyen Oekonomischen Gesellschaft in St. Petersburg zur Aufmunterung des Ackerbaues und der Hauswirthschaft in Rußland. Anno 1765. 1. Theil. Hartknoch, Mietau und Riga, 1767, fo a5-b.

60 Kõige kuulsamad on kahtlemata Dijoni akadeemia esseekonkursid, mille raames J.-J. Rousseau kirjutas oma kaks „Arutlust“. Vt ka H. H. Müller. Akademie und Wirtschaft im 18. Jahrhundert. Agrarökonomische Preisaufgaben und Preisschriften der Preufischen Akademie der Wissenschaften. Akademie-Verlag, Berlin, 1976. Berni võistlustööde kohta vt: R. Wyss, M. Stuber. Paternalism and Agricultural Reform, 160.

61 Toimetiste sissejuhatuses rõhutatakse, et seltsi liikmed „ühendavad teoreetilised teadmised majandusteaduste praktilise kogemusega“, ning seltsi kavandis märgiti spetsiaalselt, et toimetiste artiklid peavad olema „puhtalt praktilised, ja seetõttu ei võeta vastu spekulatiivseid või teisi sedasorti käsitlusi“ (Plan und Verfassung, fo b2). See oli kooskõlas Euroopa seltside poliitikaga (K. Stapelbroek, J. Marjanen. Political Economy, Patriotism and the Rise of Societies, 10).

62 Plan und Verfassung, a6v.

63 Abhandlungen der Freyen Oekonomischen Gesellschaft in St. Petersburg zur Aufmunterung des Ackerbaues und der Hauswirthschaft in Rußland. Anno 1765. 1. Theil. Hartknoch, Mietau, Riga, 1767.

Seltsi üldise orientatsiooni kontekstis oli 1766. aastal välja kuulutatud esimene võistlustööde konkurss erandlik ja sensatsiooniline.⁶⁴ Konkursi küsimused „Kas ühiskonnale on eelistatum ja kasulikum see, kui talupoeg omab maad, või see, kui ainult vallasvara? Ja kui kaugele peaks talupoja õigus sellele omandile ulatuma, nii et see oleks ühiskonnale kõige kasulikum?“⁶⁵ ei olnud puhtpraktilist laadi, vaid puudutasid sotsiaal-majandusliku korralduse aluseid, ning nendele vastamine eeldas avarat käsitlust ühiskondlikust kasust ja selle saavutamise viisidest. Asjaolu, et küsimused ei olnud piiritletud kitsalt Venemaa oludega, motiveeris konkursil osalema autoreid paljudest Euroopa maadest, mis seisid silmitsi samasuguste fundamentaalsete poliitökonoomiliste küsimustega. Juba kaasaegsed mõistsid, et selliseid küsimusi ei saanud esitada ilma keisrinna heakskiiduta, millele viitas ka konkursikuulutuse tekst. Konkursil osalenud Christian Valentin Merkel kirjutab, et luges 1767. aasta jaanuari Erfurti Ordinari Post-Zeitungist teadaannet Peterburist, et keegi isik olla eelmise aasta novembris Vabale Ökonoomilisele Seltsile annetanud tuhat tukatit, et ühing kuulutaks välja auhinnakonkursi eespool toodud küsimustele vastamiseks. Keisrinnale olnud anonüümse isiku patriootiline innukus nõnda meele järele, et ta pakkus välja 2000-tukatise autasu, kui algataja peaks välja ilmuma. Vaba Ökonoomiline Selts kuulutaski konkursi välja, kutsudes osa võtma autoreid nii kodu- kui välismaalt, töö esitamiseks anti aega 1767. aasta novembrini.⁶⁶

Huvi konkursi vastu oli erakordselt suur, mille üheks põhjuseks võib pidada soliidset auhinda (100 tukatit (tšervoonetsit) pluss 25-tukatine medal), aga ka võimalust oma ideede ja projektidega silma paista, mis potentsiaalselt avas ukse tööpakkumistele. Kokku laekus töid 162 autorilt, koguni 129 tööd oli saksa keeles, lisaks 21 prantsuse (sh Voltaire'ilt ja Jean-François Marmontelilt), seitse vene, kolm ladina

64 Konkursi tausta kohta vt: R. Bartlett. *The Free Economic Society, 193–197*; C. Leckey. *Patrons of Enlightenment: The Free Economic Society in Eighteenth-Century Russia*. University of Delaware Press, Newark, 2011, 58–59. M. Schippan. *Die Aufklärung in Russland im 18. Jahrhundert*, 297, 319–322.

65 Konkursi ajendiks olnud anonüümse kirjas esitatud küsimus kõlas järgnevalt: „В чем собственность земледельца, в земле ли его, которую он обрабатывает, или в движимости, и какое право на то или другое для пользы общенародной иметь может?“. М. Т. Беляевский. *Новые документы об обсуждении крестьянского вопроса в 1766–1768 годах*. – Археографический ежегодник за 1958 г. Москва, 1960, 387–430, siin 388. Saksakeelne konkursiküsimuse sõnastus järgmises viites.

66 C. V. Merkel. *Politische und Cameralische Auflösung derjenigen Preis-Frage, welche die Erlauchte Oeconomische Gesellschaft zu St. Petersburg in Rußland weislich aufgegeben hat, und also lautet: Ist es dem gemeinen Wesen vortheilhafter und nützlicher, daß der Bauer Land, oder nur bewegliche Güter zum Eigentum besitze? Und wie weit soll sich das Recht des Bauers über dieses Eigentum erstrecken, damit es am nützlichsten für das gemeine Wesen sey?* Erstes Stück. Wilhelm Gottlob Sommer, Leipzig, 1768, Vorerinnerung.

ning üks nii hollandi kui ka rootsi keeles.⁶⁷ Keele põhjal ei saa siiski määrata autorite päritolu, sest saksakeelseid töid saabus nii Saksamaa vürstiriikidest kui ka Venemaa Balti provintsidest, Rootsi Saksamaa provintsidest ja Poolast. Kuna tööd esitati anonüümselt, deviisi all, pärisnimi eraldi ümbrikus, ning auhinnata jäänud tööde nimeümbrikud hävitati, ei ole paljudel juhtudel autor teada; samas avaldas aga terve hulk autoreid oma töö hiljem ise.

VABADUSEKÄSITLUS J. G. EISENI VÕISTLUSTÖÖS

Eisenile oli osalemine esseekonkursil enesestmõistetav, sest oma Peterburi-aastatel 1763–1766 oli ta tegelnud Katariina II õukonna juures vabadel talupoegadel ja pärusrendil põhineva mõisapidamise propageerimise ning katselise juurutamisega krahv Orlovi Ropša mõisa maadel.⁶⁸ Ehkki eksperiment kukkus läbi, otsis Eisen jätkuvalt võimalusi valitsuse veenmiseks oma „süsteemi“ eelistes. Ühes hilisemas kirjas Johann Gottfried Herderile nimetab Eisen end koguni esseekonkursile tõuke andjaks: „Peeter III kutsus mind üksteist aastat tagasi Peterburi, et ma teeksin plaani, kuidas Liivimaad sakslastega rahvastada ning selleks pärisorjus likvideerida. Üheksa aasta eest kutsus mind praegune keisrinna uuesti, et ma Orlovi mõisates likvideerimisega algust teeks. Minu plaan kiideti heaks ja see andis tõuke tuntud auhinnaülesandeks.“⁶⁹ Eisen ilmselt liialdab oma isikliku mõjuga, küll aga oli esseekonkurss loogiline jätk ühiskonnakorralduse muutmise aruteludele, millesse ta ise oli panustanud Peterburis anonüümselt ilmunud kirjutisega Liivimaa päriorjusest.⁷⁰

- 67 Võidutööde trükise lisas avaldatud loetelus on 164 tööd, aga kaks neist on duplikaadid. Neli tööd saabus pärast tähtaega, mistõttu neid arvesse ei võetud (Dissertation qui a remporté le prix sur la question proposée en 1766 par la Société d'oeconomie & agriculture à St. Petersburg; à laquelle on a joint les Pièces qui ont eues l'Accessit. [St. Petersburg], 1768, 171–181). Semevskile toetudes (В. И. Семевский. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. Санкт-Петербург, 1888, Т. 1, 56) märgib Bartlett (The Free Economic Society, 199), et kolm seltsi arhiivis olnud tööd on jäänud nimetamata. Üks nimetamata jäänud töödest oli Giambattista Vasco hiljem prantsuse keeles avaldatud itaaliakeelne esse, mis võidi välja jätta seisukohtade radikaalsuse tõttu (G. Vasco. La félicité publique considérée dans les paysans cultivateurs de leurs propres terres, traduit de l'italien par M. Vignoli. Lausanne, 1770). Vasco seisukohtade kokkuvõte: J. Showlin. The Political Economy of Virtue, 116–117.
- 68 Vt R. Bartlett, E. Donnert. Einleitung, 27–37; R. Bartlett. 'Ropsha, where Peter III was murdered ...': Faces and Façades of an Imperial Estate. – Slavonic East European Review, 2010, 88, 1/2, 156–179, siin 170–171.
- 69 Eisen Herderile 01.04.1773. – J. G. Eisen, Ausgewählte Werke, 622. Eisen kirjutab Peterburi sündmusest ja oma tollastest plaanidest lähemalt oma eluloos „Notizen zur Kirchenweihe“ (1766). – J. G. Eisen. Ausgewählte Werke, 113.
- 70 [J. G. Eisen.] Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist. – Sammlung Russischer Geschichte, IX.

Eelnevast tulenevalt oli Eisen üks neid osalejaid, kelle jaoks oli konkursi tuumaks üldisem sotsiaalpoliitiline küsimus talupoegade vabadusest, mitte pelgalt majanduslik või õiguslik küsimus vallasvara ja maaomandi või maakasutuse täpsemast reguleerimisest. Kirjas Tartu juristile ja ajaloolasele Friedrich Konrad Gadebuschile pabandab Eisen, et selts ei taibanud initsiaalide I. E. all kirja saatnud isiku tõelist kavatsust: „Selts ei taha oma küsimuses ju üldse teada, kuidas peaks pärisorjust likvideerima, ega küsigi, kas vabadus on parem kui pärisorjus.“⁷¹ Kuna selts tegelikult järgis pea sõna-sõnalt I. E. kirja küsimust, siis Eisen kas ei olnud selle kirjaga tutvunud⁷² või pidas ta silmas seda, et selts oleks pidanud tõlgendama kirja tegelikku tagamõtet. Omaenda kirjatöös lähtus ta avaramast tõlgendusest, nimetades seda „plaaniks vabadus sisse viia“.⁷³

Eiseni võistlustöö käsikiri, mille ta esitas konkursile deviisi „Aurora“ all, ei ole kahjuks säilinud. See jäi toimetistes ilmumata, sest ei pälvinud auhinda, ning erinevalt mitmetest osavõtjatest ei andnud ta seda ka iseseisvalt trükki, jäädes ootama sobivamat momenti ning töötades samal ajal oma „süsteemiga“ edasi.⁷⁴ Seetõttu puudub meil info Eiseni võistlustöö täpse esitusviisi ja retoorika kohta. Küll aga on varasemad uurijad õigustatult eeldanud, et Eiseni essee põhisisu on võimalik rekonstrueerida tema käsikirjade alusel. Eeskätt saab toetuda 1767. aastal valminud, osaliselt säilinud käsikirjale „Lehrbegriff“ („Õpetussõnad“),⁷⁵ mille näol on tegu ümber töötatud, täiendatud ja täpsustatud versiooniga arvatavasti juba 1750. aastatel valminud käsikirjast „Beweis“ („Tõestus“).⁷⁶ Samuti on tema toleleagsete vaadete analüüsimisel abiks „Entwurf“ („Kavand“), mille Eisen esitas Peterburi Vaba Õkonoomilise Seltsi 1768. aasta esseekonkursile ja mille ülesandeks oli välja töötada juhised mõisavalitsejale. Eisen kasutas ka seda konkursi kui võimalust oma vabaduse projekti tutvustada.⁷⁷

Hrsg. von G. F. Müller. St. Petersburg, 1764, 491–527, publitseeritud: J. G. Eisen. *Ausgewählte Werke*, 221–243.

71 Eisen Gadebuschile 03.II.1768. – J. G. Eisen. *Ausgewählte Werke*, 590.

72 Nii oletab Bartlett (*The Free Economic Society*, 198).

73 Eisen Gadebuschile 03.II.1768. – J. G. Eisen. *Ausgewählte Werke*, 590.

74 R. Bartlett, E. Donnert. *Einleitung*, 38.

75 J. G. Eisen. *Lehrbegriff der drei verschiedenen Verfassungen der Bewohner eines Staats, so auf das Bauernlandeigentum, auf den Zeitpacht und auf die Leibeigenschaft des Bauern gegründet sind, Wiefern in selbigen die erste Ursache von dem blühenden oder schlechten Zustande eines Staats entdeckt werden kann.* – J. G. Eisen. *Ausgewählte Werke*, 245–286.

76 J. G. Eisen. *Beweis, daß diejenige Verfassung des Bauern, wenn selbiger seinem Herrn als ein Eigentümer von seinem Bauernhof untertan ist, der einzige Grund sei, worauf alle mögliche Glückseligkeit eines Staats gebauet werden kann; die Leibeigenschaft hingegen vor die erste Ursache von aller Unvollkommenheit in derselben gehalten werden könne.* – J. G. Eisen. *Ausgewählte Werke*, 123–217. Teose ülesehituses on järgitav esseevõistluse küsimuse struktuur. Vt R. Bartlett, E. Donnert. *Einleitung*, 39; R. Bartlett. *Russia's First Abolitionist*, 163–164.

77 [J. G. Eisen.] *Entwurf zu einer Einrichtung auf den herrschaftlichen Landgütern in Rußland, auf welche sowohl derselben Wirtschaft als auch die natürlichste Einführung der*

Riias Läti Teaduste Akadeemia raamatukogus säilinud käsikirja „Lehrbegriff“ täispealkiri „Õpetussõnad riigi elanikkonna kolmest erinevast korraldusest, mis toetuvad talupoegade maaomandile, tähtajalisele rendile ja pärisorjusele, ning kuivõrd selles on võimalik tuvastada riigi õitsva või halva seisundi esmapõhjust“ annab töö põhifookuse selgelt edasi.⁷⁸ Eiseni keskne termin on konstitutsioon (*Verfassung*), mis tähendab maa üldist sotsio-poliitilist korraldust. Tema organitsistlikus käsitluses on see võrreldav bioloogilise organismi seaduspärasuste ehk liikuma panevate jõududega, mis põhjustavad organismi erinevaid talitlusi viisil, et see toimib tervikuna üldise eesmärgi ehk tervise suunas.⁷⁹ Samamoodi peab inimene organiseerima enda loodud riigikehandi (*Staatskörper*) viisil, et see toimiks iseenese jõul oma kõrgema eesmärgi saavutamise suunas. Riigi käsitlemine inimese loodud organismi või masinana oli levinud metafoor alates 17. sajandist ja selle tuumaks oli analoogia bioloogilise organismi kui Jumala loodud täiusliku masinaga, mida inimese kädetöö peaks üritama jäljendada. Kui Thomas Hobbes pidas sellise masina peamiseks eesmärgiks iseenda säilitamise tagamist, siis Eisen lähtus 18. sajandil aksiomaatiliseks muutunud arusaamast, et riik on inimese poolt loodud üleüldise ehk ühiskondliku õnnelikkuse (*Glückseligkeit*) saavutamiseks maapealses elus. Samuti toob Eisen ajastule omaselt sisse progressi mõõdme, nentides, et inimene ei rahuldu lihtsate tegevusalade ja rahuliku eluga, vaid püüdleb järjest kaunima ja jumalikuma suunas – inimene on loomult tegutseja, keda käivitab tarkus, osavus ja vooreslikkus, mis on kaasa toonud kõikvõimalikud teadused ja kunstid, aga ka hea maitse ja kombekuse.⁸⁰ Kõige selle funktsioneerimiseks on ühiskonnas vajalikud erinevad seisused ja ametid, mille ühise eesmärgi suunas toimimiseks ongi vajalik konstitutsioon.⁸¹ Ühiskonna põhimassi ja alustala moodustavad talupojad, kes muundavad looduse

Freiheit des Bauers gegründet werden kann. – J. G. Eisen. *Ausgewählte Werke*, 291–310. Kui teised osalejad visandasid pildi ideaalsest mõisavalitsejast, siis Eisen lähtub eeldusest, et vabadel talupoegadel põhinev mõis on pigem härrusala kui majandamisüksus, sest talupojad majandavad seal ise. Mõisavalitseja funktsiooniks on seetõttu eeskätt õiguste kaitse ja maksuarvestus ning tal puudub vajadus põhjalike põllumajanduslike teadmiste järele. Seevastu päriorjuslikus mõisapidamises peab valitseja olema üliinimene, haruldane suurvaim (*seltene Genie*) ehk tõeline *Pansoph*, kes teab kõike kaubandusest, chituskunstist ja käsitööst kuni matemaatika ja meditsiinini ning vastutab kõige eest pisdetaillideni.

78 Sarnaselt „Beweis“: „Tõestus, et selline talupoegade olukord, kus ta on oma härra alam oma talu täieliku omanikuna, on ainus baas, millele kogu võimalik riigi õnn võib olla rajatud: pärisorjus seavastu on esimene põhjus kõigele sealsele ebatäiuslikkusele.“ J. G. Eisen. *Ausgewählte Werke*, 123. (Pealkirjade tõlked: M. Seppel. Liivimaa pärisorjus kameralistliku kriitika kumas.)

79 J. G. Eisen. *Lehrbegriff*, § 1.

80 Samas, § 2–3. Täiustumise ja parendamise ideede kohta vt ka: *Political Reason and the Language of Change: Reform and Improvement in Early Modern Europe*. Ed. by A. Luna-Fabritius, E. Nokkala, M. Seppel, K. Tribe. Routledge, London, New York, 2023.

81 J. G. Eisen. *Lehrbegriff*, § 3–8. Vt ka E. Grigore-Băra. Johana Georga Eizena, 220–228.

õnnistuse vahetult hädavajalikeks produktideks, sellal kui linnakodanikud valmistavad põllumajanduslikust toormest mugavus- ja uhkustooteid, aga tagavad hoolitsuse ka elanike vaimu, südame, keha ja kaitse eest. Eiseni kõhklused aadli rolli suhtes ühiskonnas ilmnevad selles, et ta ei omista aadlile mingit omaette funktsiooni, vaid eristab neid linnakodanikest ainult aujärje poolest; koos moodustavad nad ühise „peaseisuse“ talupoegade peaseisuse kõrval.⁸² Oma eriomase toimimisega panustab iga seisus organismi kui terviku heasse käekäiku, aga Eisen rõhutab sealjuures, et hea konstitutsiooni puhul ei teki ühe seisuse heaolu teise arvelt, sest „terve on vaid selline keha, mis koosneb tervetest üksikosadest ja -liikmetest“.⁸³

Kõigepealt võtab Eisen vaatluse alla talupoegade omandil tugineva põhikorra, mille juures keskne mõiste on vabadus.⁸⁴ Eiseni definitsiooni järgi on inimene vaba juhul, „kui tema tegutsemine ei ole mehhaaniliselt määratletud, vaid selle eesmärgiks on tema enda õnnelikkus, mille ta saavutab oma üldiste ja eriliste kohustuste täitmise kaudu“.⁸⁵ Sellisel mõistetud vabadus eeldab, et inimene ei ole allutatud teise inimese piiramatule meelevallale, vaid teda kaitsevad ja ühtlasi seovad üldkehtivad seadused.⁸⁶ Eisen võtab oma vabadusemõiste kokku lühida määratlusega: „Vaba on see inimene, kes on inimene iseenda jaoks.“⁸⁷

Eiseni vabadusemõiste tuumaks pole arusaam, et vabadus on kõrgeim hüve või paleus, mille poole inimene oma kultuurilise või ajaloolise arengu käigus peaks pürgima, vaid Eiseni arvates on see inimese inimesena toimimise eeltingimus. Sellel on antropoloogilis-teoloogiline alus: „Jumal on inimese loonud mõistuslikuks olendiks, mitte masinaks.“⁸⁸ Eisen lähtub siinkohal ideest, et kui Jumal andis kõigile inimestele mõistuse ehk võime oma tegusid oma eesmärkidest lähtudes ise juhtida, siis järelikult on Jumala tahe, et iga inimene seda võimet kasutaks, mitte ei satuks masinana teise inimese tahte realiseerimise vahendiks. Seega

82 J. G. Eisen. Lehrbegriff, § 4. Käsitluse hilisemates osades Eisen siiski eristab linnakodanikke ja aadlit ka funktsionaalselt, keelates näiteks aadlikest maaomanikel (aga ka talupoegadel) linnakodanike elatusaladega tegeleda, et nende seisust mitte nõrgestada (Lehrbegriff, § 36). Debati tausta kohta vt: U. Adam. Nobility and Modern Monarchy – J. H. G. Justi and the French Debate on Commercial Nobility at the Beginning of the Seven Years War. – History of European Ideas, 2003, 29, 2, 141–157.

83 J. G. Eisen. Lehrbegriff, § 2–8, tsit. §8.

84 „Das erste wesentliche Stück ist: der Bauer ist frei.“ (Samas, § 9)

85 „Derjenige aber ist frei, dessen Handlungen nicht gleichsam eine mechanische Bestimmung, sondern eine eigene Glückseligkeit zum Zweck haben, die er durch die Erfüllung allgemeiner und besonderer Pflichten erlangen kann.“ (Samas, § 9)

86 „Frei ist der, dessen Schicksal nicht der unbestimmten Willkür eines anderen Menschen überlassen ist, sondern den das allgemeine Gesetz zugleich schützt und bindet.“ (Samas, § 9)

87 „Frei ist ein Mensch, der sich selbst versorgen muß. Kurz! ein Mensch, der für sich selbst Mensch ist.“ (Samas)

88 „[...] daß Gott überhaupt die Menschen nicht als Maschinen, sondern als vernünftige Wesen erschaffen hat.“ (Samas, § 10)

ei ole vabadus üksikute inimeste privileeg, vaid inimõigus, sest ainult vabaduse tingimustes saavad maksvusele pääseda Jumalast antud loomulikud tungid, mille läbi inimene oma peaesmärgi, s.o õnnelikkuse poole püüdleb: „See vabadus, see inimkonna õigus laseb toimida püüdlusel nii isikliku täiustumise kui ka jõukuse poole, armastusel laste vastu, loomulikul töökusel ja osavusel, erinevatel maitse-eelistustel, au ja kuulsuse armastusel ning mitmesugustel muudel viljakatel tungidel.“⁸⁹

Sellise põhikorra teiseks sambaks on talupoja omandiõigus. See ei ole absoluutne omandiõigus selle sõna tänapäevases mõttes, vaid talupoja vaba omand on ühildatud härra „ülemomandiõigusega“ (*Obereigentum*). Sisuliselt on tegemist pärusrendiga, mille puhul talupoeg võib oma maatükki vabalt pärandada ja võõrandada (härrale jääb eelisostuõigus), aga ta peab sealjuures täitma lepingulisi rendikohustusi, samuti kohustusi riigi suhtes. Eisen rõhutab, et rent peab olema piisavalt suur, et härra ei kaotaks talupoegadele vabadust kinkides oma sissetulekutes. Maa parendamisest saadav lisatulu peab jagunema talupoja ja härra vahel, et härra oleks iseenda pärast huvitatud talupoja heaolu suurenemisest.⁹⁰

Vabadusel ja omandil põhinev konstitutsioon on Eiseni hinnangul täiuslik ning toimib „kõikvõimaliku õnnelikkuse“ allikana.⁹¹ Riigi seadused peavad vastama konstitutsiooni vaimule ning mida rohkem on konstitutsioon kooskõlas loomuseadustega (*Rechte der Natur*), seda leebemad, selgemad, õiglasemad ja püsivamad on seadused.⁹² Seevastu „mida kaugemale konstitutsiooni põhimõtted kaugenevad neist, millele looja on rajanud loomuõiguse ehitise, seda karmimad, ulatuslikumad, hämaramad ja püsimatamad on seadused, sest nad peavad igapäevaselt looduse ja looja vastu lahingusse minema ja vett ülesmäge voolata laskma“.⁹³ Eisen selgitab, et loomuseadustel, st vabadusel ja omandil rajaneva põhikorra ilu peitub selles, et riikliku sunni ja reguleerimise asemel saavutatakse ühiskondlik edenemine ja üleüldine õnnelikkus selliste loomulike mehhanismide abil nagu auahnus, loomupärane usinus ja soov pälvida vastassoo imetlust. Omand on materia, millele need tungid rakenduvad ning omandi viljade nautimiseks tulevikus ei pelga omanik vaeva, vaid on valmis tegema kulutusi kapitali väärtuse suurendamiseks. Tuues taas analoogia loodusega, usub Eisen, et põllumajandus hakkab nende

89 „Diese Freiheit, dieses Recht der Menschheit ist es, so das Bestreben nach persönlichen Vollkommenheiten so wohl als nach Reichtum, die Liebe zu seinen Kindern, eine natürliche Arbeitsamkeit, ein natürliches Geschicke, den so verschiedenen Geschmack, die Liebe zur Ehre und Ruhm und was noch anderen fruchtbaren Triebe mehr sein mögen, wirksam sein läßt.“ (Samas, § 10)

90 Samas, § 10.

91 Samas, § 16.

92 Samas § 20.

93 Samas, § 19.

loomulike printsiipide alusel iseenesest edenema, nii nagu seeme kasvab taimeks tänu oma sisemisele orgaanilisele ehitusele ja mehhanismidele.⁹⁴

Käsitluse teises osas vaatleb Eisen vähem täiuslikke ehk puudulikke konstitutsioone, milles loomupäraste tungide toimimine on piiratud või hoopis võimatu. Vahepealne konstitutsioon on tähtajalistel rendilepingutel põhinev korraldus, kus talupoeg on küll vaba, ent tal puudub omandikindlus, mistõttu ta ei ole huvitatud maatüki parendamisest. Tal puudub ka emotsionaalne seotus isamaaga ehk patriotism, mis aitaks vältida rahva lahkumist parematele jahimaadele.⁹⁵ Aadlikud hoiavad sellisest omandivormist kinni, sest lühiajalised lepingud toovad rohkem sisse, aga sealjuures ei mõista nad, et pikas perspektiivis kaotavad nad rohkem.⁹⁶ Loomuõiguse printsiipidest kõrvalekalduva korralduse fundamentaalsemaks tagajärjeks on see, et puudub selge funktsionaalne eristus seisuste vahel, vaid kõik tegelevad kõigega: talupoeg ei ole täielikult, vaid ainult poolenisti talupoeg, aga ka aadlik on poolenisti talupoeg (*Bauer*), selmet olla kaitsja ja õigusemõistja, mis vastaks loomupärasele tööjaotusele.⁹⁷ Ebaloomuliku konstitutsiooni üheks tagajärjeks on pidev protsessimine rentniku ja rendihärra vahel. Sellise korralduse all kannatavat eriti Rootsi, aga ka Taani, Ukraina ja isegi Inglismaa, kus ometigi on vabadus ja omand (*Liberti and Properti – sic!*) konstitutsiooni vaimu keskpunktiks.⁹⁸

Kõige puudulikum on pärisorjusel tuginev põhikord. Selle olemuslik tunnus on see, et „talupoeg on ese ja aadliku omand“. Rakendades esimeses osas kasutatud filosoofilist vabadusemõistet, kirjutab Eisen, et sellisel inimesel puudub omaenda õnn, „talt on rebitud kõik eesmärgid ja ta ei tohi olla inimene iseenda jaoks“ – seega on talt võetud inimõigused.⁹⁹ Niisuguse konstitutsiooni põhiprobleemiks on Eiseni hinnangul see, et täielikult puuduvad seisused selle sõna tõelises mõttes. Talupojad ei moodustagi omaette seisust, kellel on omaenda majandamisfäär ja toidus, vaid nad on aadliseisuse käsutuses olevad orjad (*Knechte*), ning

94 Samas, § 28. Eisen lisab, et nii nagu taime puhul on võimalik tema kasvamist soodustada, on põllumajanduses selleks premeerimine autasude ja eeliste andmisega, harivate asutuste (nt põllumajandusseltside) rajamine, muu maailma eeskujudest õppimine, krediit, maksuvabad aastad, spetsialistide palkamine, masinate hankimine, uute seemnete katsetamine, toodangu müügi soodustamine, võitlus looduslike kahjuritega ja hulkuritega, teede parendamine, õiguskorra tugevdamine, aga ka kahjulike eelarvamuste ja ebausuväljajuurimine ning patriootilise tegevuse soosimine.

95 Samas, § 67–73.

96 Samas, § 71.

97 Samas, § 69–70.

98 Samas, § 68.

99 „Das Wesentliche dieser Verfassung ist dieses: Der Bauer ist eine Sache und ein Eigentum des Edelmanns. Ein Mensch, der keine eigene Glückseligkeit besitzt, dem man alle Zwecke entrissen hat und der nicht für sich selbst Mensch sein darf. Ein Mensch, dem die Rechte der Menschheit genommen worden sind.“ (Samas, § 74)

põllumajanduses on nad mitte majandajad, vaid masinad. Kuna linnakodanikud kasvavad välja talupojaseisusest ja sõltuvad majanduslikult üksteisest, ei saa tekkida ka kodanikuseisust. Aadel on ühtaegu aadel, kui võrd ta täidab aadli funktsioone, talupoeg, sest ta vastutab põllumajanduse eest ja omab kogu maad, ning lõpuks ka pürjel, kes korraldab oma mõisas orjade tööjõuga töenduslikku tootmist. Seda antiikse *oikos*'e sarnast isanda-orja suhtel põhinevat ühiskondlikku süsteemi, kus „kõik seisused ühes kokku saavad“, nimetab Eisen kreekapäraselt ΔΗΣΠΙΟΥΤΥΣ 'despoot',¹⁰⁰ s.o sõnaga, mis tollastes Euroopa ideetraditsioonides viitas kõige reljeefsemalt vabaduse puudumisele. Oma organitsistlik-funktsionalistlikku mõttekäiku illustreerib Eisen Liivimaa näitega, kus välismaistel (s.o saksa) linnakodanikel ja seadustel (s.o Lübecki seadus) põhinev linnaline maailm ei ole tema hinnangul osa siinsest tervikust, vaid „importitud ihuliige võõrast tervikust“ ning seega justkui teine tervik või „kaasriik“.¹⁰¹

Pärisorjusel põhinevates maades on „maa ja linn vaatamata niinimetatud parendustele ikka veel tõeline kõrb ja häving“.¹⁰² Struktuursetest probleemidest tingituna puuduvad tegelikel põllumeestel – aadlil – oskused, teadmised ja aeg põllumajanduse arendamiseks ning nende tööjõul puudub motivatsioon, sest pärisorjuse tingimustes ei avaldu sellised loomupärased kalduvused ja tungid nagu mure laste tuleviku pärast, jõukuse ja au ihaldamine, loovus ja hobientusiasm.¹⁰³ Seadusandja on niisuguses olukorras abitu, sest seadused peavad töötama loomulikele printsiipidele vastu, mitte nendega kooskõlas: see on Eiseni sõnutsi justkui vastuoolu sõudmine, samas kui vaba konstitutsiooni tingimustes purjetatakse pärituult.¹⁰⁴

Samasugust laastamistööd teeb päriorjus inimeste vaimu ja südamega. Pärisorjadest pärismaalastele (*Einheimischen*) on jäänud vaid mõistuse ja maitsekuseta meelelised tunded. Inimestes peituv jumalik peegelpilt, mis eristab meid mõistusest olenditest – vaimu peen tunnetus, õigustaju ning instinkt armastada ja teha head –, on neis suuremalt jaolt alla surutud, „sest omandiõigus, mida teine inimene selle armetu üle omab, nurjab mitte ainult tema vaimu igasuguse aktiivsuse, niipea kui see õnnepüüdluse tungist elavdub, vaid löikab läbi ka tema südame

100 „Und so haben wir denn die Stände der leibeigenen Verfassung allzusammen in einem angetroffen, und der heißt ganz eigentlich ΔΗΣΠΙΟΥΤΥΣ, der Wirt mit seinen Knechten.“ (Samas, § 78)

101 Samas, § 79.

102 Samas, § 81. Eisen kirjutab, et rahvastik on hõre, põllumaad on kivised ja soised, kariloomad väikesed ja nälgivad, majad sarnanevad kerjuseosmikutega, puuduvad köögivilja- ja viljapuuaiad, mesilasepidamine jne.

103 Samas, § 81–86.

104 Samas, § 97.

seosed kaasinimestega¹⁰⁵. Järgnevalt võtab Eisen kokku talurahva iseloomujooned ja käitumisviisid, mida ta oli kirjeldanud juba oma 1764. aastal Peterburis ilmunud „Liivimaa patrioodi kirjelduses“¹⁰⁶. Eisen kirjutab, et kuna ettenägelikkus, vooeluslikkus ja võimekus suurendaksid talupoja kasulikkust ainult selle jaoks, keda ta vihkab, mitte tema enda õnnelikkust, siis on talupoeg muretu, laisk, alatu, raiskav ja südametunnistuseeta. Ta varastab, sest ei suuda taluda, et teine inimene naudib tema töö vilju, ta joob, sest see on ainus lohutus, ning ta on jöhker oma kätemaksus, sest inimõigustest ilmajäetud ja loomana koheldud inimesele on see ainus võimalus ebaõigluse tunnet tuimestada.¹⁰⁷ Pärisorise talurahva iseloomu negatiivne kirjeldamine oli tol ajastul üldlevinud, ent Eisen eitab otsustavalt, et tegu on mingi rahva või inimkihi paratamatu loomusega, vaid inimese karakter tulenevat ainult tema seisundist.¹⁰⁸ Toetudes taas organitsistlikule analoogiale, võrdleb Eisen pärisorjust kogu keha haaranud haigusega. Kõik kirjeldatud probleemid on selle haiguse sümptomid, mistõttu ainus vahend olukorra lahendamiseks on „vanade aegade barbaarse julmuse ja riigikunsti mittetundmise vili juurteni hävitada“¹⁰⁹.

Eisen on teadlik, et tema pakutud radikaalne ühiskondlik transformatsioon tekitab tugevat vastuseisu, aga selle põhjuseks peab ta alusetuid hirme. Essee lõpuosas ei paku ta välja konkreetset tegevuskava vabadusel põhineva konstitutsiooni sisseviimiseks¹¹⁰ – ja see ei olnudki esseekonkursi ülesanne –, vaid sedastab mõned esialgsed lähtealused (*vorläufige Begriffe*), mis peaks aitama riske maandada ja hirme leevendada.¹¹¹ Esiteks rõhutab ta, et muutusi tuleb ellu viia vaid „sisemises ja olulises“, samas kui välises peab võimalikult palju samaks jääma.¹¹² Kõige tähtsamaks peab ta, et pärisorjuse kaotamine ei toimuks aadli arvel, sest ilma kõigi seisuste heaoluga ei püsi ka tervik. Aga aadel peab ise mõistma, et pärisorjus kuulub pimeduse riiki ja ei saa püsida valgustatud ajastul, ning „selle suure ettevõtmisega“ (*dieses große Werk*) kohene pealehakkamine

105 Samas, § 103.

106 [J. G. Eisen.] Eines Liifländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführt ist. – Sammlung Russischer Geschichte, IX. Hrsg. von G. F. Müller. St. Petersburg, 1764, 491–527, publitseeritud: J. G. Eisen. Ausgewählte Werke, 221–243. Pärisorjade iseloomu kirjeldus: samas, 225–227.

107 J. G. Eisen. Lehrbegriff, § 104.

108 Samas, § 107.

109 Samas, § 109.

110 Teoses „Entwurf“ pakub Eisen välja vabaduse ettevalmistamiseks konkreetseid meetmeid, mida saab rakendada olemasolevates tingimustes, eeskätt talupoegade kasutatava maa laiendamine ja omandikindluse suurendamine, et hakkaks arenema „omandi ja vabaduse väim“ (J. G. Eisen. Entwurf, 293, 307). Vt R. Bartlett, E. Donnert. Einleitung, 41.

111 J. G. Eisen. Lehrbegriff, § 110–115.

112 Samas, § 111.

oleks neile tegelikult õnnistuseks.¹¹³ Kuni püsib pärisorjus, ei ole mõtet ka uusi linnu rajada, sest see tähendaks tüve istutamist ilma juurteta.¹¹⁴

VABADUSEMÕISTE BEARDÉ DE L'ABBAYE VÕIDUTÖÖS

Eiseni vabadusekäsitluse originaalsust ja võimalikku radikaalsust saab hinnata, võrreldes seda teiste konkursile esitatud töödega. Iseäranis huvipakkuvad on Vaba Ökonoomilise Seltsi auhinna pälvinud esseed, sest need näitavad, millised ideed leidsid tollases Peterburis heakskiitu. Konkursi peauhinna võitis Reinimaal Aachenis tegutsev kanoonilise õiguse doktor ja Dijoni akadeemia liige Beardé de l'Abbaye.¹¹⁵ Nagu enamik välismaiseid osalejaid, ei tundnud Beardé kuigi hästi Venemaa probleeme ja eripärasid, vaid lähenes küsimusele Lääne-Euroopa põllumajanduslike ja moraaliökonomiliste debattide perspektiivist – asjaolu, mida Peterburi esseekonkurssi käsitlenud ajaloolased pole alati piisavalt arvesse võtnud. Beardé kasutas esseekonkurstil osalemist propageerimaks väikeomandil põhinevat põllumajandussüsteemi, vastandudes tollal Prantsusmaal populaarseks muutunud füsiokraatidele, kes pidasid efektiivsemaks põllumajanduslikku suurtootmist.¹¹⁶ Mõjukuse suurendamiseks lasi Beardé oma essee Euroopas uuesti trükkida, samuti ilmus see mitmes saksakeelses editsioonis.¹¹⁷ Ent nagu konkursi võit näitab,

113 Samas, § 112.

114 Samas, § 113–114.

115 Beardé de l'Abbaye tegevuse ja vaadete kohta vt: A. Orain. „Partisan zélé mais non pas outré de l'Agriculture”: Béardé de l'Abbaye contre les “enthousiastes” de la Science Nouvelle. – Les voies de la richesse? La physiocratie en question (1760–1850). Éd. par G. Klotz, P. Minard, A. Orain. Presses universitaires de Rennes, Rennes, 2017, 43–77.

116 J. Shovlin. The Political Economy of Virtue, 114; A. Orain. Partisan zélé, *passim*.

117 Võidutöö trükiti esmalt 1768. aastal Peterburis nii venekeelses tõlkes (Труды, 1768, 8, 1–59) kui ka prantsuskeelse originaalina koos kolme äramärgitud tööga (Dissertation qui a remporté le prix sur la question proposée en 1766, 5–60). Lisaks ilmus see originaalkujul 1769. aastal Amsterdamis (B. de l'Abbaye, Dissertation qui a remporté le prix à la Société libre et oeconomique de St. Pétersbourg, en l'année 1768, sur cette question ... Est-il plus avantageux à un État, que les paysans possèdent en propre du terrain, ou qu'ils n'aient que des biens meubles? Et jusqu'où doit s'étendre cette propriété? Par M. Beardé de l'Abbaye, Marc-Michel Rey, Amsterdam, 1769) ja 1770. aastal Lausanne'is koos Vasco võistlustöö tõlkega (La Félicité publique considérée dans les paysans cultivateurs de leurs propres terres, traduit de l'italien par Mr Vignoli, Précédé de la Dissertation qui a remporté le prix à la Société libre et économique de St-Pétersbourg en l'année MDCCLXVIII, par Mr Béardé de l'Abbaye. F. Grasset, Lausanne, 1770), samuti saksakeelses tõlkes Peterburi Vaba Ökonoomilise Seltsi saksakeelsetes toimetistes (Abhandlungen der freien Ökonomischen Gesellschaft in St. Petersburg zur Aufmunterung des Ackerbaues und der Hauswirtschaft in Rußland, vom Jahre 1768, Achter Theil, Aus dem Rußischen übersetzt. Hartknoch, St. Petersburg, Riga und Leipzig, 1775, 5–47) ning eraldi trükisena 1777 ja 1778: Bearde de l'Abbaye. Abhandlung, welche im Jahre 1768. von der freyen ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg ist gekrönet worden, über die Frage: Ist es einem Staate zuträglicher, daß des Bauer Eigengrund besitzet, oder nur fahrende Güter hat? Und bis wohin mag dieß Eigenthumsrecht sich erstrecken? *S. L.*, 1777 (*et idem*, 1778).

sobisid Beardé ideed seltsi liikmetest koosneva žürii arvates suurepäraselt ka Venemaa kontekstis esitatud küsimuse lahendamiseks. On koguni oletatud, et tegu oli tellimustööga, ent tõendid selle kohta on napid ja mitmeti tõlgendatavad.¹¹⁸ Beardé essee ja teiste võidutööde tõlkimine ja avaldamine vene keeles põhjustas siiski üksjagu vaidlusi ning lõpuks sai see teoks vaid seltsi mõjuka aristokraatliku vähemuse surve.¹¹⁹

Ehkki konkursi auhinnaküsimus ei käsitlenud otsesõnu vabadust, vaid omandit, siis sarnaselt Eiseniga pidas Beardé omandiküsimust talupoegade vabaduse küsimusest lahutamatuks. Beardé selgitab, et igasuguse tõelise omandi eelduseks on esmalt iseenda isiku omamine: „Kuidas me saame neid [talupoegi] teha maatüki omanikeks, seni kuni nende enda isik kuulub teisele? Pärisorjal ehk inimesel, kes ei ole iseenda isand, saab olla vaid näiline omand. Omandit ei saa eksisteerida ilma vabaduseta; orja rikkused sarnanevad hõbekellukestega koera kaelarihma küljes – kõik kuulub isandale.“¹²⁰ Omand on küll kasulik, aga kuna selle kasu ei ilmne ilma vabaduseta, tuleb neid kahte nähtust käsitleda koos, sedastab autor.¹²¹ Beardé essee keskset teemat peegeldab ka tema valitud deviisi või moto „In favorem libertatis omnia jura clamant“,¹²² mis viitab roomaõiguslikule printsipile, et kahtluse korral tuleb juhtumeid tõlgendada orja vabaduse kasuks.¹²³ Siinkohal võib märkida, et esitatud tööde hulgas oli teisigi, mille deviisi sõnastas vabaduse kui keskse teema.¹²⁴ Beardé essee puhul võib aga veelgi tähenduslikumaks pidada moto teist poolt, mida

118 Ainsaks konkreetsemaks viiteks selle kohta on Bartletti leitud akadeemik Johann Albrecht Euleri meenus, mis võib põhineda kuuldustel, aga mida võib tõlgendada ka sarkasmina, kuna Euler ei jaganud vaimustust Beardé essest: „Ühing oli juba saanud 150 kirjatükki, millest mõned olid suurepärased, aga kõik need väitsid, et töötaja peab olema vaba.

See ei sobinud meie senjööridele, kes pikendasid tähtaega ning mõned neist kutsusid mr de l'Abbaye töötama teema kallal sõnarohkelt, aga ilma järeldusteta. Ta tegi seda viisil, et kõik pidid absoluutselt nõustuma, et ta on oma ülesande suurepäraselt täitnud. Seega talle aplodeeriti, ta krooniti võitjaks ja tõsteti taevasse, samas kui teised, kes enamjaolt käsitlesid teemat nagu peaks, lükati tagasi või jäeti välja.“ (R. Bartlett. *The Free Economic Society: The Foundation Years and The Prize Essay Competition of 1766 on Peasant Property*. 2022. a valmis sama pealkirjaga 1998. a artikli muudetud uusversioon). Olen tänulik Roger Bartlettile ja Marten Seppelile võimaluse eest käsitada tutvuda. Ka Arnaud Orain on juhtinud tähelepanu tähtsate pikendamisele ning võistluse kohesele sulgemisele pärast Beardé töö laekumist (A. Orain. *Partisan zélé*, § 4).

119 M. T. Белявский. Новые документы, 390–392, 404–406; R. Bartlett. *The Free Economic Society*, 201–202; C. Leckey. *Patriotism, Agronomy and the Peasant Question. – The Rise of Economic Societies in the Eighteenth Century*, 232–256, siin 246–247; C. Leckey. *Patrons of Enlightenment*, 73–75.

120 Beardé. *In favorem libertatis. – Dissertation qui a remporté le prix sur la question proposée en 1766. par la société d'économie & agriculture à St. Petersburg; à la quelle on a joint les Pièces qui ont eues l'Accessit.* [St. Petersburg], 1768, § 11 (siin ja edaspidi tsiteeritud selle väljaande järgi).

121 Beardé. *In favorem libertatis*, I. § 12.

122 Sama deviis ka: Beardé. *In favorem libertatis*, I. § 13.

123 J. F. Stagl. *Favor libertatis: Slaveholders as Freedom Fighters. – The Position of Roman Slaves*. Ed. by M. Schermaier. – *Dependency and Slavery Studies*, 2023, 6, 203–236.

124 Saksakeelseid esseid nr 7 „Ubi libertas, ibi populus, ubi populus, ibi divitiæ“ ja nr 133 „Freyheit und Egenthum“ (*Dissertation qui a remporté*, 171, 179).

devis ei sisalda – *est modus in rebus*, mis viitab, et nii nagu kõiki üldiseid printsiipe, tuleb ka vabaduseideed rakendada mõistlikult ja mõõdukalt.¹²⁵

Beardé essee dünaamika peegeldab moto ambivalentsust. Essee esimene pool on ilukõneline kiidulaul vabadusele. Autor kirjutab, et riigile tuleb kasuks suverääni hiilgus ja miski pole võrreldav säruga, mille valitsejale annab vabaduse kinkimine alamatele.¹²⁶ Beardé jätkab pateetilise üleskutsega valitsejatele, kes vabaduse kui jumaliku anni taastamisega loovad uue inimese, muutudes seeläbi ise jumalasarnasteks:

Kogu universum kajab selle hinnalise hüve kiituseks, kuulakem üldist hüüdu: Oh te kõik, suveräänid, kui te ei ole oma rahvaste türannid, peate olema kõigi oma alamate isad. Talupojad on teie lapsed – kuidas saate näha oma lapsi orjadena? Kui ühelt poolt on teie seisuse esimene kohustus väsimatult nende õnne nimel töötada, siis teiselt poolt kohustab teie hiilgus, ja mis veelgi enam, teie huvi tagastama neile hüve, mille nad on saanud Jumalalt. Mis oleks valitseja võim, kui ta juhiks ainult suuri loomakarju või hulka hobuseid? On kurb teha sellist inimkonda alandavat võrdlust, kuid siiski on vilets ori vaid koormaloom – temalt saadakse ainult neid ainelisi teenuseid, mida tema keha jõud suudab pakkuda. Teadmata, julgemata mõelda, pole pärisorjal isegi kuuletumise väärtust. Milline rahuldus on kette lahti harutada! Oh kuningad, te suurendate hetkega oma võimu saja tuhande inimese võrra, kui annate vabaduse sajale tuhandele orjale: te loote, te vormite uusi olendeid. Kõigist inimtegevustest viib see teid kõige lähemale Jumalusele.¹²⁷

Vabaduse taasloomine oleks meeliülendav vaatepilt ning selle tagajärjel käivitatud anded ja motivatsioon tooks riigile suurt kasu.¹²⁸ Beardé kiidulaul vabadusele sisaldab seega paljuski samu elemente, mida leiame Eiseni käsitlusest: vabadus kui algne Jumala loodud seisund, vabaduse kasu nii üksikisikule kui ka ühiskonnale tervikuna, vabadus kui teovõime käivitaja ning seega innukuse ja konkurentsi eeldus ning lõpuks ka organistslikud metafoorid riigi kehast ja selle tervisest. Mõnes aspektis läheb Beardé isegi kaugemale, näiteks käsitleb ta omandiõigust maatükile, millel inimene elab, kui püha ja vaieldamatut õigust, mille „loodus on andnud kõigile inimestele“.¹²⁹ Kui Eiseni keskseks meetodiks on abstraktsete põhikordade kõrvutamise, siis Beardé esitab peamiselt Montesquieu

125 Beardé. In favorem libertatis, 5.

126 Samas, I. § 13.

127 Samas, I. § 13.

128 „Vabadus sünnib uuesti, milline vaatemäng, millised imed! See on uus elu, pimedus hajub, vaim ärkab justkui pikast unest, teadmatus kaob, barbaarsus põgeneb kaugele, loodus võtab uue ilme ja muutub kaunimaks, kõik elavneb, anded taasärkavad, kujutlusvõime areneb, innukus ja võistlus tärkavad kõikides südames, igaüks naudib enda olemasolu, isiklik huvi teab, kuidas kõike ära kasutada, kogu loodus panustab vastündinud töökesse. Need muutused saavad kokku riigi kasuks, nii nagu mõne halvatud jäseme elluäratamisel muutub kogu keha liikuvamaks ja tugevamaks.“ (Samas, I. § 14)

129 „Quelque sacré & incontestable que ce droit puisse être ...“ (Samas, I. § 15)

ideedele toetuva reaalse ajalooliste ja kaasaegsete süsteemide võrdluse. Kõrvutusest ilmneb, et edukamad ja võimsamad on alati olnud vabadusel põhinevad riigid, nagu Rooma vabariik või kaasaegne Inglismaa, kus maad harivad vabad kodanikud, mitte orjad.¹³⁰ Ehkki ka Euroopast leiab näiteid, nagu Hispaania ja Poola, kus puuduliku vabaduse tõttu on põllumajandus unarusse jäänud, saab siiski täheldada teravat kontrasti vabadusel tugineva Euroopa ja ülejäänud maailma vahel: „Vaadake Ottomani impeeriumi tohutut ulatust, Türgi, Pärsia ja ülejäänud Aasia lõputuid maid; uurige kogu Aafrikat ja Ameerikat; hinnake Euroopa eelseid ja te leiate alati, et rikkus ja võim on proportsioonis talupoegade vabaduse ja heoluga; samal ajal kui viletsus ja nõrkus on pärisosaks barbaarsetes maades, kus valitsevad veel orjus ja despotism.“¹³¹ Et selgitada, miks „ignorantsete“ ja „barbaarsete“ türklaste riik on despootiast hoolimata osutunud stabiilseks ja tugevaks, toob Beardé sisse montesquieu'liku argumendi, et tegu on lihtsa ehitusega masinaga, milles piisab ühestainasast vedrust, s.o despoodi hirmuvalitsusest, et hoida käigus alamate „elutut massi“. Selline riik osutub püsivaks üksnes tänu sellele, et kogu rahvas on ühesuguses orjuses, mistõttu vabaduse puudumist ei taju keegi nii teravalt.¹³²

Ilmse viitena Venemaa-taoliste riikidele juhib Beardé tähelepanu, et hoopis halvem lugu on maadega, kus ainult osa elanikest on orjuses, samal ajal kui teised naudivad kõiki seadustega antud vabadusi. Sellise riigi „ebavõrdne konstitutsioon saab moodustada vaid vormitu ja barbaarse segu erinevatest olenditest ja vastandlikest huvidest“. Pärisorjade puhul pole teada, „kas nende lapsed kuuluvad isadele, isandatele või kuningatele, kas nad on riigi liikmed või üldse suverääni alamad“. Erinevad seadused erinevatele alamatele toovad kaasa rohkelt ebakõlasid, mille tagajärjel „poliitilist masinat tirivad vastandlikud jõud“ ning – taas kord organitsistlikule võrdlusele toetudes – sellises kehas tekivad paratamatult „nõrkus, loidus ja tegevusetus“.¹³³ Esimese osa kokkuvõtteks annab Beardé esmase vastuse konkursi küsimusele: „Kui see omand, mida põllumehed naudivad, toob riigile suurimat kasu; kui riigid, kus talupoeg on kõige vabam ja paremini tasustatud, on kõige rikkamad

130 Samas, I. § 18–24.

131 Samas, I. § 25.

132 Samas, I. § 34. Vedru oli valgustuslikus poliitfilosoofias levinud metafoor „riigimasinat“ käigushoidva jõu kohta. Montesquieu meelest oli kõige lihtsam masin (seaduslik) monarhia, mida vedruna hoidis käigus autunne (Ch. de Montesquieu. De l'Esprit des lois, I. III, ch. 5). Vrd Rousseau käsitlusega monarhiast, kus „kõik masina vedrud on ühes käes“ (*tous les ressorts de la machine sont dans la même main*; J.-J. Rousseau. Du contrat social. Marc Michel Rey, Amsterdam, 1762, livre III, ch. VI). Eesti tõlkes on *ressort*'i vasteks „hoob“, mis aga ei anna alg tähendust edasi. (J.-J. Rousseau. Ühiskondlikust lepingust, 101).

133 Beardé. In favorem libertatis, I. §35.

ja võimsamad; kui vastupidi, rahvad, kus talupoeg on pärisorjuses, on pooltühjad; kui teadused, kunstid ja kaubandus seal vaevlevad; kui tulu, rahandus ja maksud ei ole ega saa olla mingisuguses proportsioonis provintside ulatusega, siis tuleb paratamatult järeltada, et miski ei ole riigile kasulik kui anda talupoegadele täielik maaomand, ja et mida rohkem seda omandit laiendatakse, seda rohkem suurenevad riigi rikkused ja võim.¹³⁴

Kuni siimaani paistavad Eisen ja Beardé olevat täielikult ühel meelel. Teises osas toimub aga Beardé retoorikas järsk pööre. Beardé on käiguvahetuse ette valmistanud juba essee sissejuhatuses, kus vastandab poliitilist tarkust moraalifilosoofilistele ideaalidele. Ta rõhutab, et võistlustöö ei vasta küsimusele moraalse või teoloogilise tõe kohta, vaid kõne all on ühiskondlik kasu. Valitseja ei saa lähtuda ligimesearmastuse või vennaarmu ideest, mille järgi ei tohi ühegi üksikisiku heaolu üldisele huvile ohverdada, vaid siinpoolse maailma reaalsustest. Seetõttu ei saa abi otsida ka filosoofiast, sest see „mõistab üksnes looduse keelt ja kuulab vaid inimlikkuse häält“,¹³⁵ nõudes õnne igale üksikisikule. Seetõttu annaks filosoof talupojale täieliku omandiõiguse, muretsemata selle pärast, kas see riigi võimu tugevdab; ta kardab võimu, mis piirab omandit, peaaegu sama palju kui vägivalda, mis rõhub omanikke. Seadusandja, kes hakkab filosoofiks, muudaks oma riigi naabrite saagiks. Õppinud jurist Beardé ironiseerib, et filosoofidest tarkpead võib jätta oma kommetes peenutsema ja kaasmaalastele õnne soovima, aga valitsuskabineti võtmeid ärge neile usaldagem, sest nad ei vaevugi pühendumata valitsemise saladustesse.¹³⁶

Tark riigimees seevastu mõistab, et kuna tema peaesmärk on riigi kasu, saab ta juhinduda ainult riigikunstist (*la Politique*). Eriti kriitiline on Beardé loomuõigusfilosoofide suhtes, kes rajavad riigiõiguse abstraktsetele mõtteskeemidele ja spekulatsioonidele inimkonna mineviku kohta: „Me ei viljele sügavmõttelisi ja kasutuid uurimusi loomusedusest ning riigi- ja rahvaste õigusest, [...] me ei proovi põhjendada, kas alamad on seadnud valitsejavõimule tingimusi, kas ebaõiglane vägivald on nõrgematelt vabaduse usurpeerinud, kas suveräänid on sõlminud lepinguid, kas ühiskondlik leping on kasulik väiksemale ja kahjulik suuremale hulgale, kas rahval on lubatud nõuda tagasi õigusi, mida enam ei eksisteeri.“¹³⁷ Beardé selgitab pragmaatiliselt, et kui seada valitsejate

¹³⁴ Samas, I. § 36.

¹³⁵ Samas, 6.

¹³⁶ Samas, 5–7. Orain tõlgendab neid löike kriitikana eeskätt füsiokraatlike teoreetikute pihta (A. Orain. *Partisan zélé*, § 19–20).

¹³⁷ Beardé. In *favorem libertatis*, 8. Beardé paistab siinkohal vihjavat Rousseau filosoofiale.

õigused küsimärgi alla, avatakse üks mässudele, mistõttu „me ei hakka arutama ühiskondade päritolu, vaid austame kindla seaduse ebakindlaid põhimõtteid, mida aeg on pühitsenud ja võim säilitanud“.¹³⁸

Kui auhinnatöö esimeses pooles kannab Beardé filosoofi maski, kes kõneleb algupärasest loomulikust õigusest vabadusele ja omandile ning visandab ideaalpildi vabadusele tuginevast ühiskonnast, siis teises pooles heidab ta selle maski kõrvale ning kõneleb pragmaatiliselt positsioonilt, mis peaks olema ka valitsejate tegutsemise lähtepunkt. Lavale astub riigimees, kes on võimeline tõusma loomuõigusfilosoofiast kõrgemale ning hindama, kuivõrd filosoofilised printsiibid on praktikas rakendatavad. Riigimees keskendub ainuüksi kasulikkusele, vältides „eruditsiooni vahtu, mis hägustaks teemat, mida tahame hoopis selgitada.“¹³⁹ Riigimees peab teadma, et riikidel on erinevad huvid ning see, mis teeb ühe maa rikkaks, võib osutada väga kahjulikuks teisele – niisiis rõhutab Beardé eraldi, et tohutu Vene impeeriumi vajadused on hoopis teistsugused kui väikese vabariigi omad.¹⁴⁰ Vabadus on Beardé hinnangul nähtus, mis nõuab toimimiseks teatud tingimusi, ning essee teise osa keskne väide ongi, et Venemaal need tingimused puuduvad, mistõttu vabaduse rutakas sisseviimine tooks oodatud üleüldise õnne asemel kaasa kataklüsmi.

Beardé ei esita oma argumentatsiooni samalaadse süsteemsusega nagu Eisen, vaid rõhub pigem retoorilistele võrdluspiltidele ja metafooridele, millest koorub siiski selgepiiriline ideestik. Selle ehituskivideks on esiteks idee, et ühiskonnas elamine ei ole loomulik oskus, vaid nõuab teadmisi ühiskonna toimimisest ning võimet oma isekaid kirgi piirata; teiseks, pärisori ei suuda kasutada oma mõistust ning on seetõttu pigem võrreldav lapse või loomaga; kolmandaks, ta vajab sarnaselt neile mõistuseeta olenditele isanda juhtimist ning vastav allumisvahekord on seega tema enda parimates huvides; neljandaks, kuna vabadus – juhul kui seda õigesti kasutatakse – on ühiskondlikult ikkagi kasulik, siis tuleks talupoega vabaduseks ette valmistada, et pikas perspektiivis oleks vabaduse andmine võimalik; ning viiendaks, vastava ettevalmistuse peamine meetod on moraalne harimine ja kasvatus.¹⁴¹ Seega järeldeb Beardé, et vabaduse andmisega tuleb oodata, surudes kaine mõistuse abil maha üllad ideed ning inimlikud tunded. Vastandina esimese osa talurahva vabastamise üleskutsele kõlab nüüd hoiatus mitte kiirustada ning vältida

¹³⁸ Samas, 8.

¹³⁹ Samas, 8–9.

¹⁴⁰ Samas, 9.

¹⁴¹ Samas, II. § 1–7.

hukutavat innukust, mille kõikjal vohav inimarmastuse retoorika võib esile kutsuda.¹⁴²

Beardé on ühelt poolt valmis tunnustama tollastes poliitökonoomilistes teooriates – nii kameralistlikes kui füsiokraatlikes – prevaleerivat alusideed, et omand on töövõime käivitaja,¹⁴³ aga teisalt eitab ta eisenlikku arusaama, et see kehtib kõikides situatsioonides ja kõikide inimeste puhul. Seetõttu näeb Beardé tegevuskava ette pärisorise talurahva järkjärgulist vabaduseks ettevalmistamist. Kõigepealt on oluline pärisorja õpetada vabadust ihaldama, sest ta on harjunud, et isand tema eest hoolt kannab ning ta ei taha vabadusega kaasnevat „muret, vaeva ja ebakindlust“.¹⁴⁴ See on siiski vastuolus varasema väitega, et vabanedes talupoeg ei muretseks üldse tuleviku üle, vaid „tundes üksnes olevikku“, anduks ta jõudeelule.¹⁴⁵ Veelgi vastuolulisem on isandatele antud juhtnõor seada vabaduse andmise tingimuseks kahekordne tööpingutus: „Nii võib juba pelk vabaduse lubadus märkimisväärselt suurendada suurte härrade sissetulekuid. Talupoja suur iha heaolu järele annab talle uut jõudu.“¹⁴⁶ Ilmneb Beardé meetod kuhjata pärisorjade kohese vabastamise vastu kokku väga erilaadseid argumente, sest keeruline on mõista, et kui talupoeg ei oska vabadust ihaldadagi ja pole valmis pingutama ka siis, kui talle maa ja vabadus kingitakse, siis miks peaks pelk lubadus maad anda muutma pärisorja ettenägelikuks ja usinaks.

Pärisorjade iha vabaduse järele saab Beardé arvates äratada, luues erisusi pärisorjade vahel ning andes neile omandit ja vabadust osade kaupa. Beardé kuulub nende paljude valgustusaegsete mõtlejate hulka, kelle arvates enesearmastus (*amour propre*) on ühiskonda edasi viiv jõud, sest see on aluseks sellistele kirgedele nagu ambitsioon ja uhkus, mis tekitavad „ülla soovi eristuda loomadest ja üksteisest“.¹⁴⁷ Beardé ei propageeri seisusesisest solidaarsust, vaid konkurentsi: „Las talupojast maaomanik põlgab oma endisi kaaslasi, kes on veel orjad; las riietus olla eriline märk, mis pidevalt silma torkab. Kaunistus mõjutab kõige tundlikumalt lihtsaid hingi; kadedus, armukadedus ja meelepaha toovad esile imesid.“¹⁴⁸ Tekitatud kirgesid tuleb aga õigesti suunata ning selleks on vaja haridust. Kummastavalt soovib Beardé siinkohal kristlikku moraalikasvatust, mis

142 „Peatuge! Hoidke tagasi oma heategusid, ärge külvake neid juhuslikult! Olge ettevaatlikud selle leidliku kunsti suhtes, mis oskab muuta asjad kõige kütkestavamaks; kuulake seda magusat kõnekunsti nagu võluv sireeni, kes võib teid oma tahtmise järgi juhtida.“ (Samas, II osa sissejuhatus, 36)

143 Vt ka samas, II. § 9–10.

144 Samas, II. § 6.

145 Samas, II. § 4.

146 Samas, II. § 8.

147 Samas, II. § 11.

148 Samas, II. § 11. Vt ka II. § 14.

tegelikult vastustas kõiki eelnimetatud isekaid kirgi. Ilmneb, et kristlik ligimesearmastus oli Beardé hinnangul vajalik selleks, et orja oma saatusega lepitada, suunates tema püüdlused teistpoolsusele: „Armastus, mida selles religioonis nii väga soovitatakse, lähendab inimest inimesele, orja tema isandale ja rahvast tema suveräänile; see täiuslik võrdsus orjade ja isandate vahel teises elus, ligimesearmastus ja kõik see, mida lakkamatult austusväärsetest suudest korratakse, tõstab hinge ja annab sellele tagasi iseenda.“¹⁴⁹

Beardé lõpetab oma essee uue kiidukõnega vabadusele, mida selliselt loodud „uus rahvas“ on võimeline produktiivselt kasutama, nii et see on kasuks kogu ühiskonnale:

Kui hinged on selliselt ette valmistatud, saab lahti siduda orjuse ahelad, ihaldatud, lubatud ja antud omand tekitab häid töötajaid; see uus rahvas, pimedusest ja orjusest lunastatud, rikastab oma heategijaid ja lõpuks saavad inimesed tagasi õigused, mis looja on neile andnud. Vabadus! Milline särav valgus levib ühest impeeriumi äärest teise: uinunud loodus ärkab, kõik sünnib uuesti, maapiirkonnad täituvad elanikega, kunstid ärkavad ellu, teadused täiustuvad: elu, rõõm ja tänulikkus asendavad masenduse ja kurbuse, ei kosta muud kui rõõmuhõiskeid; need uued inimesed täidavad õhu õnnistuste ja tänupalvetega.¹⁵⁰

Ent tegu pole unistusega moraalselt võrdsete inimeste ühiskonnast, vaid paternalistliku idülliga, kus väikese omandi saanud tänulikud pärisorjad jäävad härradest nii majanduslikku kui ka emotsionaalsesse sõltuvusse ning kindlustavad lõppkokkuvõttes oma isandate heaolu ehk siis Beardé kõneka metafoori kohaselt asendub ahelates karu väsitav piitsutamine puudli innuka kuulekusega.¹⁵¹

VABADUSEKONTSEPTSIOON GRASLINI, MECKI, WÖLLNERI JA POLENOVI AUHINNATÖÖDES

Peterburi esseevõistlust käsitlenud ajaloolased on õigustatult märkinud, et konsensuslikult esikoha pälvinud Beardé töö oli kompromiss, mis

¹⁴⁹ Samas, II. § 12.

¹⁵⁰ Samas, II. § 15.

¹⁵¹ „Vaadake, järgige kõigi Euroopa tsiviliseeritud rahvaste eeskujul, rikkad saavad regulaarselt oma tulud, ilma et peaksid pidevalt väsitavat järelevalvet pidama. Nauding olla jälgitud koera poolt, kes teid armastab ja hellitab, kas seda saab võrrelda vaerarikka hooldusega, mis on seotud karu juhtimisega? Teie puudel ei jäta teid kunagi, ta teeb tuhat trikki, et teile meeldida; mida vabam ta on, seda kiiremini ta teid kuulab, samas kui orjuse karu, keda aheldate, ja piits, millega peate teda pidevalt väärkohtlema, väsitavad teid, karu pidevalt piinates saavutate midagi ainult löökide abil.“ (Samas, II. § 17)

rahuldab nii liberaale kui konservatiive.¹⁵² Auhinnakomitee sümptatiseeris nutikus, millega Beardé ühendas keisrinna valgustuslikud ideaalid pragmaatiliste kõhklustega ühiskonna radikaalse reformimise ja talupoegade vabastamise osas.¹⁵³ Žürii lõppvalikust ilmneb, et preemia vääriliseks loeti eelistatult just sellised tööd, mis üldpõhimõttena pooldasid talupoegade omandil ja vabadusel põhinevat agraarsüsteemi, ent ei pidanud selle sisseviimist Vene impeeriumis vähemalt lähitulevikus võimalikuks. Lisaks Beardé esseele antud peaaahinnale tõsteti esile (*accessit*) Jean Joseph Louis Graslini, Erich Johann von Mecki ja Johann Christoph Wöllneri kirjatööd. Komitee esialgse otsusega määrati teise klassi auhind ka deviisi „In vero decus“ all esitatud saksakeelsele tööle, ent hiljem omistati see tunnustus hoopis Aleksei Polenovi venekeelsele essele. Polenovi kirjutis tekitas komitees eriarvamusi: mõne liikme arvates oli tegu parima ja sisukaima tööga Beardé järel, teised aga leidsid selles „palju liiga jõulisi ja kohaliku olukorraga sobimatuid väljendeid“ ning pidasid seetõttu vajalikuks autorilt nõuda töö parandamist, misjärel sellele võiks anda teise klassi tunnustuse, aga siiski mitte publitseerida.¹⁵⁴

Auhinnatud võistlustööde ideedes leidub siiski väga olulisi erinevusi. Näiteks Nantes' i kohaliku maksukoguja ja manufaktuuriomaniku J. J. L. Graslini (1727–1790) kirjutis oli auhinnatud ja publitseeritud tööde seas erandlikult radikaalne, mistõttu võib nõustuda Donnerti hinnanguga, et selle premeerimine ja avaldamine oli mõnevõrra üllatav.¹⁵⁵ Võib oletada, et töös ei nähtud ohtu seetõttu, et Graslini arutluskäik jäi sihitteadlikult abstraktseks aruteluks üldiste filosoofiliste ja loomuõiguslike printsiipide üle, ilma konkreetse tegevusjuhised Venemaa jaoks.¹⁵⁶

- 152 A. Orain. Partisan zélé, § 4; V. Somov. Voltaire et le concours de la Société libre d'économie de Pétersbourg. – Les Archives de l'Est et la France des Lumières, Ferney-Voltaire, Centre international d'étude du XVIIIe siècle, 2007, 2, 494–536; R. Bartlett. The Free Economic Society, 2022, 201: „Beardé lahendus võistlusküsimusele sobis nii liberaalidele (ilmselt kaasa arvatud I. E.) ja konservatiividele: ta andis moodsa „valgustatud“ vastuse pärisorjuse ja vabaduse teoreetilisele küsimusele, ent ei teinud ühtki ettepanekut Venemaa lähituleviku osas.“
- 153 Žürii otsusest: „Selle autor toob esimeses osas veenvalt esile lõpmatu kasu, mille igale riigile toob põlluharja omandiõigus ja vabadus (*вольность*). Teises osas näitab ta esmalt kõiki raskusi, mis sellise ettevõtmisega kaasnevad, ning seejärel tutvustab ta meetmeid selle suure eesmärgi saavutamiseks ilma riiklikku korda ja rahu rikkumata.“ Publitseeritud: М. Т. Белявский. Новые документы, 404–406.
- 154 М. Т. Белявский. Новые документы, 405–406. 23. aprillil 1768 otsustas Vaba Ökonoomilise Seltsi üldkogu anda tööle *accessit* ja määrata autorile kuldmedal väärtuses 12 tšervoonetsit. Samas, 398.
- 155 E. Donnert. Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharinas II. Akademie-Verlag, Berlin, 1976, 195. Graslini kohta vt: J. Shovlin. Political Economy of Virtue, 115.
- 156 [J. J. L. Graslin.] No. 100. Dissertation sur la question proposée par la société économique de St. Petersburg. – Dissertation qui a remporté le prix sur la question proposée en 1766, 109–154, siin 112. Autorsuse kohta: samas, 182. Tähelepanuväärne on ka Ovidiuselt laenatud moto, mis seab kahtluse alla maa loomupärase eraomandi: *Nam propriae telluris rerum natura neque illum, nec me, nec quemquam statuit* – „Loodus ei tee kedagi, ei teda ega mind, maa tõeliseks omanikuks“ (J. J. L. Graslin. No. 100. Dissertation, 109). Samas kirjutab

Graslini füsiokraatiavastane essee viitab „ühe uuema aja filosoofi“ omanditeooriale, mille kohaselt inimesel on loomupärane õigus oma töö viljadele ning maaomand tekib seega maa harimise tulemusel.¹⁵⁷ Need „loomupärased printsiibid“ toovad kaasa radikaalse vastuse konkursi peaküsimusele. Graslin seab kahtluse alla mitte võistluse teemaks olnud talupoegade omandiõiguse, vaid hoopis aadli suuromandi: „On kõigiti tõestatud [...], et avalik huvi nõuab, et maa kuuluks omandina ainult ja eranditult neile, kes seda harivad, see tähendab talupoegadele. Sellest tuleneb, et omandi suuruseks peaks olema selline maa-ala, mida nad suudavad harida, sest vastasel juhul oleksid nad ise mõisnikud.“¹⁵⁸ Ühiskondlik tööjaotus tähendab, et ehkki maaharijatele kuulub eksklusiivne maaomand, tekib teistel töötajatel õigus selle produktidele, mistõttu neid võib pidada „efektiivseteks kaasomanikeks“ ning seega ei tühistu Locke'ilik maa algse ühisomandi põhimõte.¹⁵⁹ Küll aga seab tööjaotuse põhimõte kahtluse alla mitteproduktiivsete maaomanike omandiõiguse ning ranged seisukslikud piirid, sest Graslin jõuab järeldusele, et ühiskonna huvides on inimestel täielik vabadus liikuda eri tootvate klasside vahel, et tasakaalustada tööjõu puudu- või ülejääki.¹⁶⁰ Graslin oli siinkohal tunduvalt radikaalsem ka Eisenist, kes uskus, et isikuvabadus ei ulatu üle seisusepiiride, sest need piirid on vajalikud takistamaks inimestel põgenemast vähem atraktiivsete, aga ühiskondlikult vajalike tegevusalade juurest. Graslini hinnangul olid loomupärast omandisüsteemi ja tööjaotust ajaloo jooksul moonutanud peamiselt kaks tegurit: talupoegade orjastamine ja mitteharijatest suurmaaomanike teke.¹⁶¹ Samas pehmenab Graslini radikaalsust tema seisukoht, et tasakaalu eri klasside panuse vahel on võimalik saavutada, kui mitteproduktiivsed suuromanikud asuvad teenima suverääni, kes peab omakorda silmas pidama korrelatsiooni nende ühiskondliku panuse ja omandi suuruse vahel.¹⁶² Omanditeooria, mis rõhutas aadli maavalduse legitiimsuse sõltuvust riigi teenimisest ja suverääni tahtest, võis olla üks neid aspekte, mida auhinnakomitee töö juures atraktiivseks pidas.

ka Voltaire oma konkursitöös vabaduse eelistest abstraktselt, mainimata selle sisseviimise praktilisi aspekte Venemaa kontekstis. Voltaire'i töö pälvis kolmanda klassi äramärgimise ning ilmus lühendatud kujul tema „Filosoofilise sõnaraamatu“ kuuendas köites.

Vt Voltaire. Oeuvres complètes. T. XLII. Imprimerie de la Société littéraire-typographique, Paris, 1784, 437–441. Venekeelne tõlge koos V. I. Semevskii väljavõtetega hiljem kaotisi läinud originaalkäsikirjast: M. T. Белявский. Новые документы, 412–414.

157 [J. J. L. Graslin.] No. 100. Dissertation, 115. Graslin pidas ilmselt silmas John Locke'i või mõnda hilisemat Locke'i ideede järgijat.

158 Samas, 151.

159 Samas, 125.

160 Samas, 122.

161 Samas, 143.

162 Samas, 147–148.

Königsbergis õppinud Liivimaa mõisaomanik Erich Johann von Meck (1726–1771) toetus oma võistlustöös seevastu vabadusekontseptsioonile, mis sarnaneb märkimisväärselt Beardé omaga. Ehkki tema mõisamajandamine ebaõnnestus ja ta oli sunnitud oma mõisa müüma, tegi ta edukat karjääri Liivimaa rüütelkonnas ning kuulus komisjoni, mis hakkas läbi töötama keisrinna Anna ajal kinnitamata jäänud Budbergi-Schraderi Liivimaa maaõiguse eelnõu (1740).¹⁶³ Meck oli hästi kursis keisrinna reformiideede ning nende elluviimise võimalustega, sest Liivimaa rüütelkonna sekretäri ja notarina saatis ta 1767.–1768. aastal Moskvas Alexander Villebois'd, kes oli valitud rüütelkonna Eesti distrikti esindajaks Katarina poolt kokku kutsutud seadusandlikusse komisjoni. Meck kasutas aega Moskvas pärast oma ametlike kohustuste lõppu, et kirjutada valmis võistlusessee.¹⁶⁴ Meck lasi motoga „Kiirusta aeglaselt“ (*Festina lente*) ilmunud võistlustöö Riias Hartknochi kirjastuses veel kord ära trükkida, märkides sissejuhatuses, et harulduseks muutunud Peterburi eksemplar pole kättesaadav neile maaomanikele, kes tahavad tema plaani ellu viia.¹⁶⁵

Nii nagu Beardé, ei eita ka Meck üldist põhimõtet, et kõigi elanike vabades ja omandiõigus on ühiskondliku õitsengu ja õnnelikkusega kooskõlas, tunnustades vähemalt sõnades valgustuslikku visiooni.¹⁶⁶ See kaunis visioon on paraku lähiajal realiseerimatu: „Näha inimeselaadsete olendite sugu lõpuks kord – isegi kui see oleks võimalik alles sajandi pärast – muutumas tõelisteks inimesteks koos kõigi inimõigustega [*Rechte der Menschheit*] on liiga ahvatlev väljavaade, et keelduda rõõmust sellesse panustada.“¹⁶⁷ Panus, mida ta soovitab, ei ole pärisorjade vabastamine, vaid nende järkjärguline ettevalmistamine vabaduseks, nagu ka Beardé oli ette pannud. Meck märgib, et igasuguse omandi andmine eeldab mingit laadi vabadust, mis on pärisorjuse seisundiga vastuolus, aga tarvis on mõelda, kuidas anda vabadust juurde nii, et see ei ohustaks või kahjustaks riiki, härrat ega talupoega ennast. Ka tema meelest on võtmeks haridus, mille abil tuleb pärisori õpetada eristama vabadust ohjeldamatusest, see tähendab mõistma, et vabadus ei seisne võimaluses teha, mida keegi iganes soovib, vaid – montesquieu'liku vabadusekontseptsiooni võtmes –

163 Mecki elukäigu kohta vt: E. Donnert. Agrarfrage, 89–93.

164 Samas, 92.

165 E. J. von Meck, Sekretärs der Lief- und Ehstländischen Ritterschaft: Preisschrift, wegen der eigentümlichen Besitzungen der Bauern, welche bey der freyen ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg das accessit erhalten. Wahlspruch: Festina lente. Hartknoch, Riga, 1772. Trükitud ka väljaannetes: Dissertation qui a remporté le prix sur la question proposée en 1766, 155–170, autorsuse kohta: samas, 182; Abhandlungen der freien Ökonomischen Gesellschaft 1768, Th. VIII. Hartknoch, St. Petersburg, Riga, Leipzig, 1775, 49–87. Essee sisukokkuvõte: E. Donnert. Agrarfrage, 93–95; L. Loone. Agraarküsimus, 214–218.

166 „[...] daß Eigenthum und Freyheit eines jeden Einwohners eines Staats, die Glückseligkeit und den Flor desselben bezeichnen.“ (E. J. von Meck. Preisschrift, 6)

167 Samas, Vorbericht, 4.

seaduste kaitse all õigesti toimimises.¹⁶⁸ Talupoja jaoks tähendas õigesti toimimine jäämist oma liistude ehk põlluharimise juurde. Meck seletab, et riigi õnn ei seisne selles, et igaüks on oma fantaasia järgi õnnelik, sest sel juhul tahaks iga talupoeg saada käsitööliseks, käsitööline kaupmehiks ja kaupmees aadlimehiks, vaid tuleb tagada, et iga seisus leiaks õnne seisusekohases tegevuses, sest „kõigi nende eraldiseisvate õnnelikkuste kogusumma moodustab õitsva ja õnneliku riigi“.¹⁶⁹ Seetõttu näeb Meck ette nii piitsa kui prääniku kasutamist, et talupoega põlluharimise juures hoida. Teda tuleb õpetada põllumajandust armastama ja selles oma õnne leidma,¹⁷⁰ aga tuleb ka takistada igasuguseid kõrvaltegevusi, mis teda maaharimise juurest eemale viivad.¹⁷¹

Vastandina Eisenile on Meck äärmiselt skeptiline talupoegade võimekuses oma varandust ise hallata, mistõttu omandit tuleb anda ettevaatlikult, säilitades härrapoolse kontrolli võimaluse. Kõige õnnelikum on talupoeg tema hinnangul mitte täieliku vabaduse seisundis, vaid „mõõduka pärisorjuse“ (*gemäßigte Leibeigenschaft*) tingimustes, kus talle on kindlustatud vallasvara omamine, aga maa jääb pärushärrale. Meck esitab pildi paternalistlikust idüllist, kus talupoeg saab enda kasutuses olevast maast ainult eelseid, aga raskuste või ikalduse korral saab ta toetuda härra abile, sest tolle enda huvi nõuab oma omandi heas seisundis hoidmist.¹⁷² Ainult kõige tublimatele võib hoolsuse eest anda võimaluse maa välja osta, mis läbi „usaldamatus härra suhtes muudetakse armastuseks“.¹⁷³ See maatükk jääb mõisaga seotuks ning talupoeg peab jätkuvalt kandma kõiki koormisi, küll aga võib ta maad müüa tingimusel, et uus omanik täidab edaspidi maaga kaasnevaid kohustusi.¹⁷⁴ Kui aga pärisorjadele ilma selliste ettevaatusabinõudeta kohe vabadus ja omand anda, lahkuvad nad tulenevalt „loomuomasest muutuste armastusest, kergemeelsusest ja laiskusest“ maalt või loobuvad põlluharimisest, et neid kohustusi vältida.¹⁷⁵

Neljas auhinnatud autor oli preislane Johann Christoph Wöllner (1732–1800), kes oli õppinud ühes peamises Saksamaa valgustusfilosoofia keskuses Halle ülikoolis Christian Wolffi ja Siegmund Baumgarteni

168 Samas, 8. Selles kontekstis väärrib märkimist, et Meck oli alates 1746. aastast välja andnud moraliseerivat nädalikirja *Der ruhige Bemercker Menschlich[er] Handlungen*, mis Saksamaa moraalajakirjade eeskujul oli suunatud kodanike vooruslikkuse parandamisele. Vt E. Donnert, *Agrarfrage*, 88.

169 E. J. von Meck. *Preisschrift*, 11–12.

170 Samas, 10.

171 Samas, 11–12.

172 Samas, 20.

173 Samas, 22.

174 Samas, 28–29.

175 Samas, 24–25.

juures. End ka põllumajandusteadustes täiendanud ja agraartehnikate populariseerimisega tuntust kogunud Wöllner nimetati 1767. aastal Preisi valitsuse juurde ökonomiakomissariks; hiljem sai temast minister, kelle nimi seondub eeskätt 1788. aasta Preisi religiooniediktiga.¹⁷⁶ Deviisi „Catharina“ all esitatud ja samuti mitmes trükiis ilmunud kirjutis¹⁷⁷ ei kõnele otseselt vabadusest nagu eelnevate autorite esseed, ent ka tema jaoks tähendab talupoegadele maaomandi andmine pärisorjuse likvideerimist ehk omand on sisuliselt võrdsustatud vabadusega.

Sarnaselt Eiseniga võrdleb Wöllner erinevaid maaomandi vorme ning arutleb kameralistlikus laadis, et kui õnnestub tõestada, et talupoegade eraomandil põhinev korraldus suurendab alamate arvu ja nende jõukust, mis moodustavad riigi sisemise võimsuse, on vastus Vaba Ökonomilise Seltsi võistlusküsimusele ilmne.¹⁷⁸ Põllumajanduse täiuslikkus saavutatakse, kui iga maatükk viiakse kõrgeima võimaliku viljakuseni. See ei ole võimalik juhul, kui mõisnik harib maad teotöölise ja moonakate abil, sest maksvusele pääseb nende reetlikkus ja laiskus, samuti ei jätku mõisnikul tähelepanu kõikidele maanurkadele. Teine ja kolmas vorm on tähtajaline või tähtajatu rendile andmine, aga kummalgi juhul ei ole rentnikul motivatsiooni maad parandada, vaid pigem kurnab ta maa välja. Seega on ainus kindel tee õitsenguni maa andmine „õiguspäraseks omandiks“ sellises ulatuses, mil määral talupoeg seda harida jaksab, nii nagu ka Eisen soovitas.¹⁷⁹ Wöllneri arusaam talupoja motivatsiooni muutumisest kattub samuti Eiseni ideedega. Kuna iga jalatäis maad on kapital, mis toob intressi, on kindel, et midagi ei lasta raisku. Kui talupoeg töötab mitte võõraste, vaid enda ja oma laste jaoks, ei ole tema tööviljakus võrreldav orja või pärisorja omaga. Omand toob kaasa ka selle, et talupoeg õpib pidevalt juurde, sest „ta on sündinud jäljendajaks“. Wöllneri tulevikuvision kõlab kokku teiste käsitletud

176 M. Sauter. The Prussian Monarchy and the Practices of Enlightenment. – Monarchisms in the Age of Enlightenment: Liberty, Patriotism, and the Common Good. Ed. by H. Blom, J. C. Laursen, L. Simonutti. University of Toronto Press, Toronto, 2007, 217–239; vt ka: J. D. E. Preuß. Zur Beurtheilung des Staatsministers von Wöllner. – Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde, 1865, 2, 577–604, 746–774; E. Donnert. Politische Idelogie, 169. 1784. aastal kirjutas Wöllner käsikirja jäänud käsitluse, milles soovitas pärisorjuse kaotamist: J. C. Woellner. Abhandlung von der Leibeigenschaft (Konzept). Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, VI. HA, NI Woellner, J. Chr. v., Nr. 67.

177 [J. C. Wöllner.] Beantwortung der von der freyen Oekonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg den 11ten November 1766 aufgegebenen Preiß-Frage Wahlspruch Catharina. – Dissertation qui a remporté le prix sur la question proposée en 1766, 61–108; J. C. Wöllner. Preisschrift wegen der eigenthümlichen Besitzungen der Bauern welche bey der Rußischkayserl. Freyen Ökonomischen Gesellschaft zu St. Petersburg den ersten May 1768 das Accessit erhalten. Berlin, 1768. Vt kokkuvõtet: J. D. E. Preuß. Zur Beurtheilung des Staatsministers von Wöllner, 583–585; M. Schippan. Die Aufklärung in Russland im 18. Jahrhundert, 323–324.

178 [J. C. Wöllner.] Beantwortung, 64–65.

179 Samas, 66–70.

esseele retoorikaga: „See üksainus sõna „omand“ saab olema nii võimas, et miljonid talupojad ärkavad justkui unest, jätavad ühekorraga hüvasti oma loomupärase loidusega ning muutuvad hoopis teistsugusteks inimesteks.“¹⁸⁰ Kõik see on kasulik ka aadlile, sest täpselt nagu Mecki ja Eiseni plaaniski jääks mõisnikele ülemomandi õigus ning nende sissetulekud paremini haritud maa pealt isegi suureneks.¹⁸¹ Wöllner rõhutab, et ei taha mingil juhul vähendada härrade õigusi talupoegade suhtes ning neile omandi andmise eest võib makse ja kohustusi suurendada, mistõttu iga Venemaa patrioot peaks soovima, et riikliku seadusega muudetakse talupoeg enda käsutuses olevate põldude omanikuks.¹⁸²

Kuni siiani Wöllneri programm Eiseni omast sisuliselt ei erine, ent essee teises pooles järgnevad „aga’d“, mis on omased kõigile auhinnatud töödele (peale abstraktseks jäänud Graslini essee). Wöllner ei väida nagu Beardé ja Meck, et pärisorjad on justkui lapsed või loomad, kellel puudub ettekujutus homsest päevast ning kelle põhieesmärgiks on jõudeolek, mistõttu neid peab esmalt õpetama. Küll aga ei jaga ta Eiseni optimismi, et omand ja vabadus käivitavad kõigi talupoegade innukuse oma eluolu parandada ja maad paremini harida. Seetõttu tuleb omandile seada teatavad ühishüvest lähtuvad piirangud. Maaomand peaks olema selles mõttes vaba, et talupoeg ise otsustab, millisel viisil seda harida ning millist vilja kasvatada (siiski teatud piirangutega), küll aga ei tohi maaomandit kuritarvitada, st harimata jätta. Kui on tõendatud, et „liiderlik“ talupoeg on jätnud maaomandi unarule ja on seega „riigi laisk liige“, kes omalt poolt ühiskasusse ei panusta, siis võib ta talust välja ajada. Taas orjaks muudetud talupoeg oleks teistele hoiatuseks.¹⁸³ Ka võõrandamisõigusele tuleb seada piirangud: maad võib müüa härra poolt heakskiidetud ostjale ainult juhul, kui talupoeg ei suuda vanaduse või haiguse tõttu seda ise harida ning tal pole lapsi; parandada võib ainult põllumehele, kes maad ise harima hakkab, ning taluomanik ei tohi oma maad välja rentida.¹⁸⁴ Kui tema plaan ellu viia, muutub Venemaa Wöllneri hinnangul nii võimaks, et Istanbul ja Pärsia värisevad ning kogu Euroopa hakkab taotlema sõprust Venemaaga.¹⁸⁵

Aleksei Jakovlevitš Polenovi (1738–1816) võistlustöö oli mitmes mõttes erandlik. Tegu oli ainsa vene autori tööga, mida žürii otsustas esile tõsta, see oli ainus essee, mille autorile anti võimalus parandusteks

180 Samas, 70–74.

181 Samas, 85–87.

182 Samas, 96–99.

183 Samas, 99–102.

184 Samas, 105–107.

185 Samas, 108.

ning ainus võidutöö, mida ei avaldatud. See annab põhjust oletuseks, et komitee pidas vajalikuks, et ka üks venelase sulest pärit töö saaks ära märgitud, aga samas oldi seetõttu eriti ettevaatlikud ning hoiduti publitseerimisest, sest kohalike autorite pärisorjust kritiseerivad ideed oleks võinud kaasa tuua veelgi teravamaid reaktsioone aadli poolt kui välismaalaste kirjatööd. Kuna säilinud on nii algupärane kui ka parandatud käsikiri, annab versioonide võrdlus võimaluse täpsemalt analüüsida, mida autor pidas kõige vastuolulisemateks väideteks, mis komiteele võisid muret valmistada.

Aleksei Polenov õppis Peterburi teaduste akadeemia juures õigusteadust ning sai 1762. aastal akadeemias töökoha tõlkijana.¹⁸⁶ Samal aastal saatis akadeemia ta õpinguid jätkama Prantsusmaale Strasbourgi ülikooli, et ta õpiks antiikteadusi, õigusajalugu ning loomu- ja rahvaste õigust (*натуральное и общенародное право*).¹⁸⁷ 1767. aastal survestati teda Strasbourgist lahkuma, sest professorite hinnangul ei keskendunud ta piisavalt õigusteadusele, vaid kulutas liigselt aega ajaloo ja vabade kunstide õppimisele. Polenov läks üle Göttingeni ülikooli, aga naasis juba samal aastal Peterburi, kus ta oli sunnitud leppima jätkamisega tõlkija tagasihoidlikul kohal.¹⁸⁸

Polenovi võistlustöö publitseerinud M. T. Beljavski on võrrelnud kahte versiooni ning märkinud, et auhinnakomitee survele tehtud muudatused ei olnud kosmeetilised, vaid tervelt 36% esimese redaktsiooni tekstist jäi teisest redaktsioonist välja ning lisaks muutis autor 28% tekstist, nii et üksnes 36% algversioonist jäi muutmata kujul alles.¹⁸⁹ Siinse artikli seisukohalt on huvipakkuvad märkimisväärsed muudatused, mis Euroopa loomuõigusteooriatega hästi kursis olnud Polenov tegi vabadust ja loomuõigust puudutavates seisukohtades. Kindlasti ei olnud ka töö esialgne versioon samavõrd radikaalne kui Eiseni käsikiri, ent

186 Vt W. Berelowitch. Aleksei Yakovlevich Polenov at the University of Strasbourg (1762–1766): The Birth of an Intellectual's Identity. – Intellectual Connections, Networks, and International Relations: Russia, France, Europe: 13th to 20th Centuries. Cahiers du monde russe, 2002, 43, 2, 295–320. Juba enne tõlkijakoha saamist oli Polenovile antud ülesanne tõlkida saksa ja ladina keelest vene keelde Eesti- ja Liivimaa seadused (M. T. Белявский. Новые документы, 396).

187 Teaduste akadeemia protokoll, 1762, tsit W. Berelowitch. Aleksei Yakovlevich Polenov, 303. Polenovi Strasbourgi õppekavas olid loomuõigus ja rahvusvaheline õigus Pufendorfi, Grotiuse ja Wolffi järgi kavas kohe alguses ning traditsioonilisemaid õiguslaseid distsipliine, nagu Rooma õigus ja kanooniline õigus, käsitleti alles kolmandal aastal (samas, 307–308).

188 W. Berelowitch. Aleksei Yakovlevich Polenov, 309–312; M. T. Белявский. Новые документы, 396–397.

189 M. T. Белявский. Новые документы, 414–430. Eemaldatud on kõik kohad, kus autor räägib Vene pärisorjade raskest olukorrast ja mõisnike omavolist, märkused pärisorjuse laastava mõju kohta ühiskonnale ning hoiatused võimaliku ülestõusu kohta. Eemaldatud on ka suur osa peatükist „Orjaseisundi tekkimisest“, mis sidus orjuse päritolu vägivalga ja sõja tagajärgedega, ning märkimisväärne osa peatükkidest „Omandiõigus vallasvara üle“, „Kindlate kohustuste ja maksude määramine“ ja „Talupojakohtute loomine“ (samas, 399). Võistlustöö ettepanekute kokkuvõtet vt: E. Donnert. Politische Ideologie, 184–186.

siiski viitas Polenov talupoegade seisundit ja õigusi analüüsid korduvalt inimõiguste kaotsimineku ning orjaseisundi mittevastavusele loomuõigusega. Teisest versioonist olid peaaegu kõik viited üldisematele õigusprintsipidele ja isegi inimarmastuse põhimõttele välja roogitud. Näiteks määratleb Polenov esimese versiooni sissejuhatuses Venemaa talupoegade olukorda kui vabaduse puudumist iseenda ja oma omandi üle ning küsib, kas orjus igasuguse omandi osas on ühiskonnale kahjulik või kasulik. Teises versioonis kirjutab ta leebemalt, et talupoegade „omandil puudub kindel alus“, ning küsib, kui kahjulik või kasulik on omandiõiguse puudumine eeskätt kinnisvara üle.¹⁹⁰ Esimese versiooni peatükis, mis kõneleb omandi eelistest, kirjutab Polenov, et „õigluse mõttes ei peaks me ootama midagi paremat inimesest, kes on kõigist inimkonna õigustest ilma jäetud ja seeläbi viimse meeletehiteni viidud“.¹⁹¹ Parandatud versioonis on fraas inimõigustest ja meeletehiteni eemaldatud. Ka orjuse päritolu selgitades on Polenov eemaldanud küsimuse „millistel õigustel see tugineb“,¹⁹² jättes alles ainult küsimuse selle ajaloolise tekkimise kohta. Eriti drastiliselt on Polenov kärpinud peatükki „Meie talupoegade vilets seisund“, millest muu hulgas on eemaldatud lõik selle kohta, et talupoegade hoolimatus ja laiskus tulenevad inimõiguste kaotamisest ning kui need õigused tagasi anda, on loota nende (moraalset) „taassündi“.¹⁹³ Siiski on õnnestunud Polenovil teises versioonis üks viide loomuõigusele hoopis juurde lisada, kui ta märgib, et „üldine kasu ja loomuõigus (*естественное право*) nõuavad, et ühiskonna liikmed, kes korrektselt oma kohustusi täidavad, võivad oma tööga saadud hüvesid vabalt kasutada ning selle õiguse rikkumise korral peab õigussüsteem neid kaitsma“.¹⁹⁴ Üldistatult võib öelda, et pärast redigeerimist läks Polenovi töös peaaegu täielikult kaotsi poleemiline toon ning alles jäi paljude teiste autoritega sarnanev talupoegade omahuvi, tööviljakuse ja püüdlikkuse suurendamist rõhutav tegevusprogramm, mis seisnes vallasvara kindlustamises, kasutatava maa pärimisõiguse tagamises, talupoegade

190 M. Т. Белявский. Новые документы, 415.

191 Samas, 416.

192 „на каких правах утверждено стоит рабство“ (samas, 417).

193 „Ничто человека в большее уныние привести не может, как лишение соединенных с человечеством прав. Через сие мало-помалу приходим мы в нерадение и леность, которые, понижая нас, нечувствительно отнимают все силы и препятствуют нашему разуму возвыситься до надлежащего степени совершенства. Дошед до того, всегдашнее недоверие и некоторая боязнь не позволяют проникнуть сквозь густые невежества облака. Но пусть человек пользуется правами человечества, пусть уничтожены будут не допускающие его до их исполнения препятствия, то, возвратив свои силы, вскоре переродится.“ (Samas, 419–420)

194 Samas, 427. Siiski on Polenov eemaldanud rikkumisest kõneldes fraasi „vägivaldselt ja salaja“.

ilma maata müümise keelamises ning tähelepanu pööramises talupoegade haridusele ja moraalsele kasvatusel.

KOKKUVÕTE

Eespool vaadeldud auhinnatöid premeerides sai Peterburi Vaba Õkonoomiline Selts teha kummarduse Katariina II taotlusele muuta Venemaa Euroopa monarhiate sarnaseks „vabaks“ riigiks, vältides samas liigset entusiasmi talurahva pärisorjusest vabastamise osas, mis eliidi toetust poleks niikuinii pälvinud. Auhinnatud tööde erinevus Johann Georg Eiseni vaadetest ei seisne selles, et need oleksid vabaduse kui nähtuse suhtes skeptilised, vastupidi: auhinnatud esseed, sh eriti reljeefselt Beardé ja Mecki oma, lausa ülistavad kõigi isikute vabadusel põhinevat ühiskonda ning peavad seda eelistatud mudeliks, mille poole püüelda. Küll aga ilmneb mõlema töö puhul põhimõtteliselt erinev arusaam Eiseniga võrreldes selles osas, kas universaalne isikuvabadus on kaasaegses ühiskonnas realiseeritav. Erinevad arusaamad tulenesid radikaalsetest erinevustest vabadusekäsitluse aluseks olevas moraalianthropoloogias. Kui Eiseni väitel oli vabadus inimeseks olemise, st kõlbeliselt ja ratsionaalselt toimimise eeltingimus ja seetõttu võõrandamatu õigus, siis Beardé ja Mecki käsitluses – ning sama vaadet peegeldab ka Polenovi programm – oskas inimene vabadust eesmärgipäraselt kasutada ainult juhul, kui teatav moraalne ja mõistuslik standard on eelnevalt saavutatud. Vastasel korral oli tegu vabaduse väärkasutuse ehk ohjeldamatusega, mis oli tõelise vabaduse vastand. Nende käsitluses võis inimene olla Jumala poolt loodud moraallivõimelisena, aga kui see võime on sattumuslike asjaolude – antud juhul orjusesse langemise – tõttu kaotsi läinud, ei taastu see automaatselt koos inimese seisundi muutumisega vabastamise abil.

Eiseni antropoloogiline käsitlus on premeeritud võistlustöödega võrreldes erandlikult optimistlik. Tema meelest olid oskus eesmärke seada ja nende suunas tegutseda inimese kaasasündinud ehk loomupärased omadused, mida orjus ei saa hävitada. Niipea, kui orjale antakse võimalus omanikule tööriistana kuuletumise asemel iseenda õnne poole püüelda, käivituvad tema tegutsemistahe ja töövõime. Mõistuse ja kirgede toimimise poolest on inimesed põhimõtteliselt sarnased, ainult et nende joonte avaldumine sõltub inimese õiguslikust seisundist. Seega võib tema optimistliku antropoloogilise käsitluse kohaselt usaldada inimese kaasasündinud tunge, sest tungide loomupäraseks sihiks ehk põhjuseks, miks looja on meid nendega varustanud, on enesetäiustamine ja maiste olude

parandamine õnnelikkuse saavutamiseks. Beardé ja Mecki arvates on pärisorjas samuti peidus kõlbelise käitumise alge, ent selle vallandamiseks ei piisa seisundi muutumisest, sest pärisorjade loomus on pikaajase orjuse tõttu muutunud: nad on sisuliselt „loomastunud“ ning vabadus käivitab sellisel olendil laiskuse, mitte töövõime.

Preisi valgustaja Johann Christoph Wöllneri võistlustööst leiab Eiseni argumentidega kõige rohkem sarnasusi, sh tema vabadusekäsitlusega, ehkki ettevaatlikumas vormis. Ka Wöllner võrdleb erinevatel maaomandi vormidel põhinevaid põhikordi ning leiab, et maa „õigus-päraseks omandiks“, st pärusrendi alusel püsivaks ja päritavaks omandiks andmine on ainus viis talupoja töökuse ja õppimisvõime käivitamiseks, mis viib riigi jõukuse ja alamate arvu kasvuni, samas kui teotööle või rendilepingutele tuginev majandussüsteem toodab laiskust ja minnalaskmist.¹⁹⁵ Wöllner nõustub siiski osaliselt skeptikutega ning tõdeb, et vabadus ei pruugi käivitada kõigi talupoegade töövõimet. Seetõttu näeb ta maaomandi kasutamises ette olulisi piiranguid ning koguni võimalust talupoeg omandist taas ilma jätta ja uuesti orjastada. Wöllneri süsteemis kaalub ühishuvi seega üles omandi ja vabaduse kindluse, mis Eiseni jaoks oli just peamine töövõimet käivitav faktor.

Erinev moraaliantropoloogia viis fundamentaalselt erinevate järeldusteni selles osas, kas pärisorje harida enne või pärast vabastamist. Seetõttu vajab täpsustamist Seppeli väide, et Eisen „ei vaevanud oma pead sellega, kas ja kui võrd tuleks talurahvast enne neile vabaduse kätteandmist selleks ette valmistada“.¹⁹⁶ Eisen käsitles seda probleemi korduvalt ning oli veendunud, et talurahva ettevalmistamine enne vabastamist on võimatu ja viljatu. Ta oli teadlik, et läheb selle arvamusega peavoolu vastu. Teoses „Lehrbegriff“ kirjutab ta pilkavalt: „Kõik karjuvad: koolid, koolid!“, aga tegelikult polevat pärisorjade koolitamisel mingit mõtet, sest kõigepealt peavad neist saama inimesed, kellele on võimalik midagi õpetada – ja selleks tuleb muuta nende seisundit. Ja isegi kui hariduse abil õnnestuks talupoega vabaduseks ette valmistada, siis mida hakkaks inimene peale „inimlike mõistete ja tunnetega“ senikaua, kuni ta vabanemist ootab? Ta kaotaks need ühe kuuga, sest vabaduse puudumise seisundis on inimlike tundmuste olemasolu talumatu. „Enne vabadus, siis koolid!“, postuleerib Eisen.¹⁹⁷ Ka pärast seda, kui oli lugenud auhinnatud töid, mis Peterburi teaduste akadeemia liikme ja riiginõuniku parun Jakob von

195 Seetõttu pole üllatav, et hiljem (1784) astus Wöllner otsesõnu pärisorjuse likvideerimise eest välja.

196 M. Seppel. Liivimaa pärisorjus kameralistliku kriitika kumas, 161.

197 J. G. Eisen. Lehrbegriff, § 115.

Stählini vahendusel temani jõudsid,¹⁹⁸ peab Eisen vale tegevusjärjekorda konkurentide põhipuuduseks: „Esimene, teine ja neljas, mis panevad ette vahendeid pärisorjuse kaotamiseks, on kõik ühel nõul, eriti 1. ja 4., et pärisorja isikut tuleb enne ette valmistada, siin on selge vastuolu, sest kui rahvas saaks juba pärisorjuses heaks muutuda, ei oleks vabadus üleüldse vajalik.“¹⁹⁹ Oma võistlustööd peab ta süstemaatiliseks kui teiste omad ja arvab, et auhinnata jäi ta peamiselt seetõttu, et ei peetud targaks (*prudential*) avaldada luterliku pastori teksti, mis „valmistab rahvast ette vabaduseideeks“.²⁰⁰

Vabadus ei olnud ühegi analüüsitud autori, ka mitte Eiseni jaoks ülim väärtus iseenesest. See oli vahend kõrgeima eesmärgi saavutamiseks, milleks oli üldine hüve ehk ühiskondlik õnn. Võistlustööde hulgas oli levinud idee, et vabadus oma isiku ja omandi üle on töövõime käivitaja ja seega ühiskondlikult kasulik. Eisen ei olnud ainus autor, kes kõneles vabadusest ja omandist kui loomulikust õigusest või inimõigusest; ka Beardé, Meck ja Polenov (algse versiooniga) kasutasid neid mõisteid, ent pidasid algsete või loomulike õiguste kaotaminekuks kas paratamatuks või teatud hetkel orjadele isegi kasulikuks ning nende universaalset taastamist ettenähtavas tulevikus võimatuks. Eisen seevastu ei näinud võimalust esseekonkursi eesmärgiks olnud ühiskondlikku kasulikkust saavutada ilma loomupärase vabaduse taastamiseta. Polenovi võistlustöö redigeerimine näitab ilmekalt, kuivõrd tundlik teema oli pärisorjade omandiõiguse sidumine loomuõiguslike kontseptsioonidega.

Sarnaselt teiste autoritega seadis Eisen vabadusele selged piirid: vabadus kui inimõigus ei tähendanud vabadust pürgida meelevaldselt mistahes individuaalsete eesmärkide poole, sest peaeesmärk oli ühiskondliku harmoonia saavutamine, milles iga seisus täidab endale kohast ja eksklusiivset rolli. Küll aga ei olnud ühiskondlik heaolu võimalik ilma selleta, et iga indiviid saaks oma seisusekohase majandamisviisi raames enda huve realiseerida ja oma õnne poole püüelda. Eiseni maailmapildis ei tugine üldine heaolu seega valitsejate ja härrade ennatsalgaval hoolsusel alamate ja alluvate eest, nagu traditsiooniline paternalistlik maailmapilt ette nägi, vaid lepingulistel suhetel, mis on kantud kõigi osapoolte legitiimsusest omahuvist. Samal ajal võib Eiseni „suurt plaani“ iseloomustada ka kui sotsiaalset utoopiat ehk vastuoludeta ühiskonda, kus kõigi seisuste funktsioon on täpselt eritletud, nii et nad ei konkureeri

198 Eisen Stählinile 16.07.1768. Tõenäoliselt saatis Stählin Eisenile 1768. aastal Peterburis ilmunud teose „Dissertation qui a remporté le prix sur la question proposée en 1766“, kus olid originaalkeeles ära trükitud Beardé võiduessee ning äramärgimise pärvinud esseed.

199 Eisen Gadebuschile 3.11.1768. – J. G. Eisen. *Ausgewählte Werke*, 590.

200 Eisen Gadebuschile 3.11.1768. – J. G. Eisen. *Ausgewählte Werke*, 591.

piiratud ressursside pärast, vaid annavad oma ühiskondliku panuse üksteist harmooniliselt täiendades ja toetades.

Tänu sõnad

Olen tänulik ajakirja retsensentidele sisukate kommentaaride ja soovitude eest.

FREEDOM AS A HUMAN RIGHT:
J. G. EISEN'S CONCEPTION OF
FREEDOM IN THE CONTEXT OF
THE 1766 COMPETITION ESSAYS OF
THE FREE ECONOMIC SOCIETY OF
SAINT PETERSBURG

Pärtel Piirimäe

The article discusses various uses of the concept of “freedom” in the debate on serfdom, which was sparked by the 1766 essay competition held by the Free Economic Society of Saint Petersburg. An analysis of the competition entries helps place Enlightenment ideas in the Baltic region within the broader context of Russian imperial and European Enlightenment, as entries were submitted by authors from across Europe, including several works by writers from Livonia. The article focuses on the concept of freedom as understood by Johann Georg Eisen, pastor of Torma and one of the earliest critics of serfdom, whose radical views stand out starkly when compared with the freedom concepts in the competition’s winning essays by Beardé de l’Abbaye, J. J. L. Graslin, J. C. Wöllner, E. J. von Meck, and A. J. Polenov. Eisen was not the only author who spoke of freedom and property as natural or human rights. However, while other authors considered the loss of freedom for certain social groups (i.e., serf peasants) inevitable, and the restoration of that freedom, at least in the near future, impossible, Eisen believed that improving society and achieving general welfare was impossible without freedom for all individuals.

The article argues that Eisen’s understanding of freedom as inalienable human right is based on a fundamentally different moral anthropology from that of other authors, leading to opposing views

on the possibility of establishing universal personal freedom within their contemporary society. At the core of the debate is the question of whether freedom is a prerequisite for a person's moral, intellectual, and economic self-improvement, or whether freedom is only beneficial after achieving a certain level of moral maturity. Thus, already in the 1760s, a long-standing debate was ignited within the Baltic Enlightenment between a more moderate and a more radical approach — on whether peasants should first be educated to prepare them for freedom without threatening social order, or rather be freed first so that they could be educated in the first place.

Like other authors, Eisen set limits on freedom. Freedom as a human right did not entail the right to arbitrarily pursue any individual goals, as the primary aim was the attainment of social harmony, in which each estate fulfils its distinct and exclusive role. However, social welfare, in his view, was not possible unless every individual could strive for personal happiness within the economic framework appropriate to their estate. In Eisen's worldview, therefore, general welfare was not based on the care of rulers and lords for their subordinates, as the paternalistic worldview suggested, but rather on contractual relationships driven by the legitimate self-interest of all parties involved. At the same time, Eisen's "grand plan" can also be described as a social utopia, in which the functions of all estates are precisely delineated so that they do not compete over limited resources but instead make a complementary and harmonious contribution to society.